

Liget

2024-9
szeptember

TARTALOMJEGYZÉK [XXXVII. évfolyam 9. szám]

Nacsinák Gergely András AZ ANGYALKUPEC	4
Czilczér Olga LEVÉL A PADON	17
Vörös István AZ EGYETEMSZIGET [11]	19
Taizs Gergő TÜKÖR/REFLEX	32
Nacsinák Gergely András ESZME ÉS MEGVALÓSULÁS	34
Kovács Gábor FÉLELEM A GÉPEK URALMÁTÓL	68
ÉS A BUTLERI DZSIHÁD	
Tevesz László A „NYUGATI FÉRFI-ESZMÉNY” TÜNDÖKLÉSE	106
ÉS HANYATLÁSA [3]	
MŰHELYTÁRSAM	
Kiss Lajos András [18]	135
Farkas Attila Márton [19]	141
Ács József [20]	147
Lackfi János [21]	151

WORLD PRESS PHOTO

Taizs Gergő MÁR MOCCAN	154
Fecske Csaba ARCTALAN GYÁSZ	156
Csongor Andrea ADJUK MEG A MÓDJÁT	158
Janecskó Kata UGYANAZ	160
Kapitány Máté KIVÁLASZTÁS	162
Szirmai Panni MIÉRT SÍRNAK A FELHŐK?	167
Makó Ágnes CUKOR	171

Kiadja | Liget Műhely Alapítvány
1122 Budapest, Kissvábhegyi út 4-6.
info [kukac] ligetmuhely.com

ISSN 1789-4980

Alapító szerkesztők | Levendel Júlia, Horgas Béla
Felelős szerkesztő | Horgas Judit
Tervezőszerkesztő | René Margit
Olvasószerkesztő | Bognár Anikó
Tudományos lektorok | Kiss Lajos András, Victor András

Nacsinák Gergely András

AZ ANGYALKUPEC

2024-09-10 | **NOVELLA**

Angyalokkal házalt: kézbe simuló, tenyérynai angyalokkal. Uszadékfából, vén mosóteknőkből, eldobott szerszámnyelekből faragta őket, s a fa erezete csodálatosképp mindig előjelezte az angyal vonásait. Mindenütt képes volt észrevenni

a rejtőzködő angyalt, és mindenhol elő tudta csalogatni őket.

Ábrándozni viszont örökösen másvalamiről ábrándozott. Nagy, emberméretű, de még inkább embert is meghaladó angyalokról, szobányi vagy annál is nagyobb, oszlopméretű kőangyalokról, épületek párkányzatát tartó, katedrálisok kapuzatát vállukon hordó angyalokról. Amelyeknek ezek, a fából faragottak, úgyszólván csak makettjei. Remélte, hogy a fából megmintázottak láttán a kanonokoknak, gyártulajdonosoknak, városatyáknak gusztusuk támad rá, hogy a katedrális, a városháza, a bank vagy az üzemcsarnok fölött egy-egy (vagy akár tucatnyi) ilyen teremtmény álljon őrt. Fáradhatatlanul járta a vidéket, városról városra, régi kúriákat, frissen épült ipartelepeket látogatott; aludt ároksíkon, padon, szénapadláson, kocsmasztalon, várótermekben, és néha ágyban. Rendszeres időközönként a mi városunkban is megjelent, házalt az angyalokkal, meg az angyalokkal kapcsolatos terveivel. Az előbbieket általában szívesen fogadták, az utóbbiak süket fülekre találtak. Az emberek odavoltak az öklömnyi, bársonyos tapintású, göbös és göcsörtös, különös tekintetű angyalokért; az oszlopnyi, emeletnyi kőangyalok víziója viszont hidegen hagyta őket. Egyszer, mondják, egy másik városban sikerült egy bankárt valahogy rábeszélnie, hogy rendeljen tőle egy kapufelvigyázó angyalt, még a követ is leszállították: ám ahogy a munkának nekikezdett, a bankár meghalt. Állítólag a megkezdett sziklatömbből lett a sírköve. A népek az ilyesmit hajlamosak rossz ómennek venni. Ellenben a fából faragott angyaloknak továbbra is nagy keletje volt.

minden körülmények közt

Másfelől elég sok szenvedést okoztak neki ezek az angyalok. Nemcsak azok, amiket elkészítetlen hordozott magában, de még a tenyérynívek is. A szenvedés oka az volt,

hogy az emberekhez nem értett, csak az angyalokhoz. Volt ugyan családj, valahol – egy feleség, két gyerek, egy fiú meg egy kislány, akiknek a munkájáért járó pénzt mindig hazaküldte: de csak amolyan elnagyolt szavakkal beszélt róluk, amiből tudni lehetett, hogy nagy ritkán fordul meg otthon. Régimódi, vászon átalvetőben hordta magával a cókómóját: legfeljebb ha két váltás ruha, a faragóeszközei, pár csip-csup holmi fért el abban, és persze, főképpen angyalok. Köpcös alakját erről az ormótlan átalvetőről – na meg a bicegő járásáról, mert sántított kissé – minden körülmények

közt fel lehetett ismerni: már messziről, ködben is, szürkületben is. Ahogy lekászálódott a hajnali vonatról, vagy ahogy szaporán bicegett végig a hosszú-hosszú úton, amely az állomásról a város szívébe vitt. Az utat akkor még óriás és hallgatag gesztenyefák szegélyezték. Rendszerint egy éjszakát maradt, megvizitálta vevőit, újakat környékezett meg, azután továbbállt. Ha jól ment az üzlet, vonaton: ha nem, tehervagonba felkérézkedve, ilyen-olyan járművek platóján, anyósülésén, végső esetben gyalogszerrel. Kézfeje olyan volt, akár két csomós faág: angyalt lehetett volna faragni belőlük. De átkozta is eleget a kezét, hogy semmi másra nem volt képes. Pedig hát a kéz sohasem tehet semmiről.

Szerencsés egybeesés – illetve ki tudja, szerencsés-e vagy egybeesés-e egyáltalán –, hogy az angyalos ember is épp azokban a csikorgó téli napokban szállt meg nálunk, amikor egy másik, jóval prominensebb vendég tette tiszteletét városunkban.

Mert ami azt illeti, egyszer megesett, hogy minálunk lakott – igaz, csak átmenetileg – az Isten. Tél derekán jártunk, senki nem is számított az érkezésére. Szobát vett ki özvegy Szanszkritnénál – néhai férje a keleti nyelvek tudora volt –, még hozzá reggelivel, egy kerek hétre. Mint mondta, szabadságot vett ki.

Általában roppant udvarias benyomást keltett, kérte, ne érezze magát senki feszélyezve a jelenlététől, ő most csak egyszerű szállóvendég; de azt nyomatékosan kikötötte, hogy sem a plébános úrnak, sem a tiszteletes asszonynak ne szóljon senki a jöveteléről, tekintve, hogy ez még nem az az Eljövetel. Kezeljék tehát diszkréten a dolgot. És félre ne értsék, tette még hozzá (amiből megint csak látszik, mennyire tapintatos volt), a világért sem a személyük ellen van kifogása, igazán jótét lélek mindkettő, csak hát a szakmai hév... Biztos, hogy merő kíváncsiságból naphosszat faggatnák, vagy ami még rosszabb, ittlétét arra kívánnák fölhasználni, hogy véget nem érő, évszázados teológiai vitáik végére pontot tegyenek. Értsék meg, ehhez ő momentán fáradt, mindössze kikapcsolódni vágyik, és legkevesbé a döntőbíró szerepét játszani. Eleve idegenkedik az ilyesmitől, mégis állandóan ezt várják tőle.

Özvegy Szanszkritné és a többi lakó a panzióban persze bólogatott, és megígérték, hogy respektálják a kérést. Szívesen tették, mert az Isten különben jó társaság volt – ha belejött, órákig tudott mesélni pikáns történeteket az ótestamentumi időkből, amiket a máskülönben nem szívbajos izraeliták is vonakodtak följegyezni.

úgysem hiszi el senki

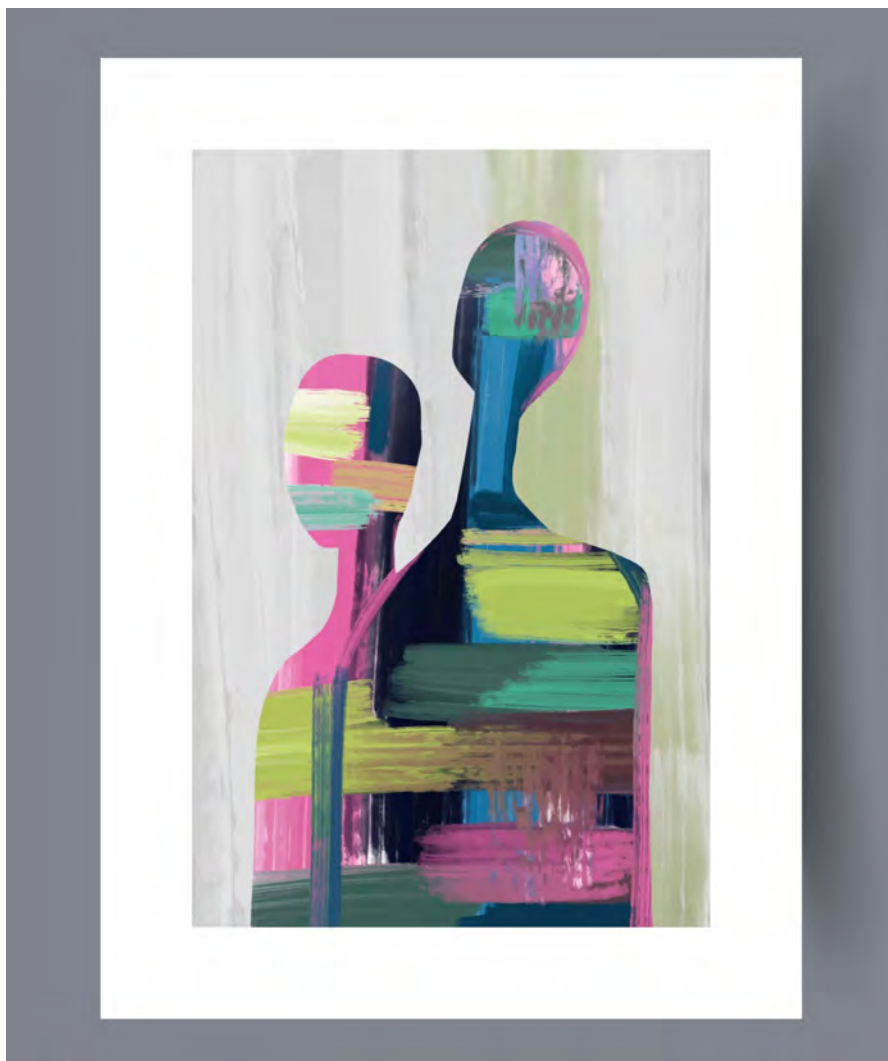
Ennek ellenére, ahogy az lenni szokott, a dolog valamiképp kitudódott, habár mindenki becsületszóra állította, nem szólt egy szót sem senkinek. Az Isten ehhez is hozzá lehetett szokva,

mert csak sóhajtott és legyintett. Nem igazán számít. Tudta jól, hogy néhány félnotáson kívül úgysem hiszi el senki. Azt is jól gondolta azonban, hogy a szakmai önérzet – ezen felül a télközépi unalom – előbb-utóbb a helybéli papságot is idecsalogatja.

Szerencsére nem lett különösebb galiba a dologból: a tiszteletes asszony meg a kanonok úr egyszerre jelentek meg egy kora délutáni órán; lerázták cipőjükről a havat, udvariasan bemutatkoztak, és úgy tettek, mintha mindebben semmi rendkívüli nem volna. Mint kiderült, a világért sem akartak alkalmatlankodni, az indiszkrécio meg különösen távol állt tőlük, igazán csak egyetlenegy kérdést szeretnének föltenni, és már itt sincsenek. Bár nem bánnák, ha akadna a házban némi keksz és egy csésze forró csipkebogyótea.

Az Isten és Szanszkritné egyszerre sóhajtottak fel.

Gyaníthatjuk, hogy az Isten el volt készülve a legrosszabbra. Hogy esetleg magyarázatot kell adnia a Fiú és a Szentlélek látszólagos távollétére, vagy hogy végre be kell számolnia róla, hol a pokolban volt három napig. De semmi ilyesmi nem következett. Az atya is, a tiszteletes asszony is gyakorlatias szemléletű emberek voltak, s mint ilyenek, a rájuk bízott kicsiny nyáj – praktikusán két nyáj – pásztorolásának gondjai kötötték le őket. Elsősorban az, hogy mit kezdjenek azzal a fránya mitológiával.

Ugyanis egyikük sem szenvedhette a városunk határán túli erdőkben, csalitosokban, a szántóföldek közepén meghagyott ligetek védelmében tanyázó antik szerzeteket: driádokat, logogriffeket, a forrásoknál kacarászó nimfákat, néreiszeket, de főleg Pán újra meg újra felmelegő, gátlástalan hahotájától rázta ki őket a hideg, még ha ez

utóbbi csak nagy ritkán hangzott fel, és akkor is messziről. Most, télvíz idején persze nyugalom van, magyarázták az Istennek, de enyhüljön valamicskét az idő, induljon meg az olvadás, ezek a szemtelen lények megint hírt adnak magukról. Ezért bátorkodnának, ha már egyszer minden mennyei és földi lények koordinátora tette tiszteletét nálunk, előhozakodni a kérdéssel: hogy ez az egész különös – és morálteológiai szempontból kissé feszélyező – berendezkedés ugyan mi végre. Mert az mégiscsak felfoghatatlan – tette hozzá a hevesebb vérmérsékletű tiszteletes asszony – hogy az ókor félistenei mit keresnek egy tisztességes, adófizető város közvetlen közelében. Még akkor is, ha semmiféle gazdasági kárt nem okoznak. És ha már itt tartunk, bátorodott neki a kanonok úr is, adja magát a kérdés, hogy amíg a Mindenható a szabadságát tölti, ki menedzseli az univerzum ügyes-bajos dolgait? Melyekből hihetőleg számtalan van. Mert azt ugye, joggal remélhetjük, hogy nem hajította a gyeplőt a lovak közé...

Ezen a ponton azonban a lelkésznő oly pontosan és rezzenéstelen arccal találta telibe a kanonok úr sípcsontját az asztal alatt, hogy az jobbnak vélte, ha elhallgat. Az Úristen azonban láthatólag nem vette rossz néven. Felhörpintette teáscsészéjének aljáról az utolsó rózsás cseppeket – a két klerikus megfigyelte, hogy az Úr cukor nélkül issza a teát, kevéske mézzel, ezt megjegyezték, hátha később jól jöhet –, és nyájasan nézett vendégeire. Nos, rendben van – mondta. – Ha már így állunk, elárulok egy titkot. De kérem, ez maradjon köztünk.

Isten szolgálói buzgón bólogattak.

Mint kisült, az Isten nem véletlenül határozott úgy, hogy kevéske szabadságát épp a mi városunkban óhajtja eltölteni. Meg akart ismerkedni valakivel. Méghozzá a lélekbúvárral, aki hosszú évtizedek óta nálunk praktizált. Igaz, sok dolga nem akadt, városunk polgárai többnyire példamutató önuralommal kezelték a mégoly váratlan helyzeteket is: egy-két gyászterápia, néhány vásott kölyök, unatkozó feleségek fülledt álmai – ilyenkor rendszerint a férj jelentkezett, megmagyarázhatatlan bélpanaszokkal –, praxisa mindössze ennyiből állott. Sok időt mindez nem emésztett fel, ezért is lehetősége nyílt, hogy egy újszerű, és a szakmában egyedülálló – vagy sarlatán – iskolát dolgozzon ki: tudniillik a theoanalízis módszertanát. Véleménye szerint az

istenek, kevés kivételtől eltekintve, szenvedélybetegek. A halhatatlanok egytől egyig a beteges függés tüneteit mutatják a halandóktól: mániákusan követik pályájukat, mint a szerencsejáték-függők kedvenc lovaik futamait, és ők is nagy tételekben fogadnak rájuk; Zeusz erotikus fixációja közmondásos, Aphrodité nimfomán és így tovább: mindenesetre az olümposzi derű helyett állandóan idelent sertepertélnek, ennek pedig valami oka kell, hogy legyen. Következésképp az antik mitológia adekvát megközelítése a theoanalitikus olvasat: az isteneket ki kell gyógyítani a halandókból – törődjön mindenki a maga létszférájával, ami egész sor galibának vehetné elejét. Vegyük csak észbe példaként a trójai konfliktust és a nyomában járó vérfürdőt.

a kekeckedők kifogásai

A megközelítés kétségkívül újszerűnek hatott, noha pszichoanalitikus körökben állítólag nem aratott osztatlan sikert – hogy diplomatikusan fogalmazzunk. Mindenekelőtt az előfeltevést

kritizálták: hogy az antik mitológiával egy mai lélekelemző oly közvetlen viszonyt ápol, hogy terápiába kezd vele – persze ők mit sem tudtak városunk sajátos adottságairól. Mások nem találták eléggé empirikusnak a megközelítést. Akadtak, akiknek metafizikai kifogásaik támadtak. Röviden: lélekbúvárunk rövidesen partvonalon találta magát, amit nem is nagyon bánt: így legalább kedvére finomíthatta elképzeléseit, és nem kellett a kekeckedők kifogásaival bíbelődnie. Az sokkal inkább zavarta, hogy a cégérfestő, aki rendelője számára készítette az utcára szánt feliratot, a „lélekbúvár” szó utolsó szótagját véletlenül távolabb helyezte a többitől, ekképp sajátos, melankolikus jelentéstöbblettel ruházva fel a táblát. Egy szó, mint száz, az Úristen őutána érdeklődött a meghökkent egyházi képviselőktől.

Pár nappal korábban havazott: a háztetők még fehérén világítottak a szürke ég alatt, de a füstöt eregető kémények körül itt-ott már előbukkant a cserepek barnája, pirosa; az utak latyakosak lettek, a csupasz faágak nedvesen feketélltek: kövér hólécsöppek tottyantak róluk az ember fejére, kóbor macskák fülére, mindig tévedhetetlen pontossággal. A tömött felhőkből azonban újabb havazás ígérkezett.

Az Istennek igazán vigyáznia kellett, hogy az útra lépve el ne csússzon, orra ne bukjon a girbegurba járdaszegélyen. A lélekbúvár rendelője – egykori trafikból átalakított házikó – ugyanis kijebb esett a városközponttól, ahol a házak már távolabb húzódtak az úttesttől, változatos méretű és állapotú palánkkerítések sorának adva helyet. Az Úr, bárhog restellte, nem is ért oda a megbeszélt időre – Szanszkritné a részletek említése nélkül volt szíves telefonon időpontot egyeztetni –, nem akarván kockáztatni egy hanyatt esést. Mégis, hogy venné ki magát, ha a mindenek teremője lucskos kabátban, sajgó üleppel mutatkozna be a neves szakembernek. Szerencsére sikerült elkerülni ezt a kellemetlenséget.

Így viszont késve érkezett. A lélekelemző cseppet sem orrolt meg emiatt, és amikor újdonsült páciense bemutatkozott, még csak meghökkentnek sem látszott. Sőt, azt találta mondani:

– Már számítottam önre. – És behívta a kissé átfagyott Istent.

A házikóban jó meleg volt: a kerek vaskályha három tacsból állt, körben a falakon antik istenekről készült nyomatok, régi térképek, egy csálé könyvespolc, nyilván az e tárgyban aligha bőséges szakirodalom számára, középen a két obligát karszék, egymással szemben. Az egyikbe telepedett a doktor, a másikkal vendégét kínálta: lábát keresztbe vetve, ujjbegyeit akkurátusan egymáshoz illesztve, várakozásteljesen nézett okuláréja fölött a szemlátomást feszengő teremtőre. Az helyet foglalt, és egy ideig merően, szinte hitetlenkedve nézte önnön teremtményét, de azért csak belekezdett.

– Annak oka, hogy itt vagyok, természetesen szegről-végről ugyanaz, ami miatt mindenki idekeveredik.

– Úgy érti, hogy a traumák? – vont a fel rutinos mozdulattal szemöldökét a szakember.

– Úgy értem, hogy a szerelem.

Analitikusunk – mint ezt majd emlékirataiban kifejti – elkészült rá, hogy az Isten egyszer hozzá illő méretű lelkifurdalással állít be hozzá a keresztesháborúk, az inkvizíció vagy minimum az egyhangú hittanórák és bornírt teológiai tankönyvek miatt. Lélekelemzői készségének horizontját így beárnyékolta a monoteizmus történeti akadályai. Erre a mondatra nemigen készült, de gyakorlott terapeutaként tüstént bólogatni kezdett, mint akinek számtalan hasonló esettel akadt dolga már. Jobbnak látta, ha térdét átkulcsolva beszélni kezd, hogy segítsen oldani páciense tartózkodását.

– Hát persze, a gond, amelyben mindnyájan osztozunk. A szerelem. Gondolhattam volna, elvégre egymás képmásai volnánk bizonyos értelemben. Előre kell bocsátanom, az én szakterületem a politeizmus, azon belül is az európai antikvitás, ahol ugyebár ez a kérdéskör merőben speciális értelemben tűnik fel, a test

problematikájaként, fókuszban a promiszkuitással. De ha jól sejtem – dőlt előre karszékében, jelezve, hogy lényeges ponthoz ért –, az ön esetében a dolog más fénytörésben jelenik meg.

A Jóisten bólogatott, hogy jól sejti. Ezért a lélekelemző nekibátorodva folytatta.

– Nem hiszem, hogy okolnia kellene magát ezért. Minimum egyszer az életben mindannyiunkkal megesik, hogy választani kényszerülünk szakmaiság és személyes érintettség között. Nem is kell magyaráznia. Nyilván szép volt az a júdeai leány, szép és fiatal. A tanár–diák kapcsolatban is megfigyelhető hasonló mintázat, és ott is bizonyos értelemben a diák a tanár teremtménye, ugye. Na most, ami a liliomtiprást illeti...

– Nem erről van szó – szakította félbe az Isten. Az analitikusnak torkára forrt a szó. Alighanem túl messzire ment. Hagyni kell a másik felet kibontakozni. Hogy saját szavaival. A saját tempójában. Visszarendeződött a kiinduló testtartásba.

– Nem csak róla van szó – pontosított az Isten.

A pszichológus nyelt egyet. Mi mindenre derülhet itt ma fény?

A gyilkosokról van szó, mondta az Isten. Az iszákosokról, irigyekről, vakon hívókról, elkeseredettekről, az öngyilkosokról, a túlbuzgókról, a közönyösökről, a lángoló szívűekről, a gyereket verőkről, a képmutatókról, haszonlesőkről, önfeláldozókról, mártírokról és hóhéraikról, a sikeresekről és sikertelenekről, azokról, akiknek merő kudarc az élete, és akiknek bejött az élet; a nyálukat csorgató idiótákról, a finnyás karrieristákról, az elkényeztetett sarjakról, a cserbenhagyottakról, az aggodalomtól szürke arcú apákról és anyákról, az elhagyott csecsemőkről, továbbá narcisztikusokról és pszichopatákról, a jövőjüktől, jelenüktől, múltjuktól megfosztottakról és azokról is, akik megfosztották mindezeketől őket, szóval mindenkiről szó van, aki valaha volt és valaha lesz, sorolta az Isten, mert ő, mondta, kivétel nélkül mindenbe, értsd minden egyes lénybe, minden lélekbe kivétel nélkül szerelmes, de még a méhekbe és kőtörőfüvekbe is, minden rovarba és minden virágba egyenként és általában is; a

hólé és locspocs miatt nem érkezik késve a találkozóra, amely így, a negyvenöt percet aggályosan tartva, szintén pár perc késéssel zárult, alighanem elkerülik egymást ők ketten, az Isten és az angyalkupec. Így viszont éppen összetalálkoztak a sarkon. Együtt baktattak tovább, kis párafelhőket szuszogva. Egy sarokkal odébb megeredt a hó. Nem úgy, ahogy szokott, egy-két kósza, észrevétlen pehely után lassan, hanem szép, telt hópamacsok szállingóztak komótosan, mintha nagyot sóhajtott volna egy felleg odafent.

– Öt-hat éves koromban úgy képzeltem – törte meg a csendet a bicegős ember –, hogy a hó az angyalok álma. Akkor kezd havazni, amikor az angyalok felébrednek odafenn, az égboltra terítik dunnáikat szellőzni, és megpaskolják, rázogatják, ahogyan nagyanyámtól láttam. És akkor kiszállingóznak belőlük az álmok pihéi, és kristályokká dermedve szitálnak le a földre. Ha sok hó esik, mély és nyugodt volt az álmuk. Ha viszont csak pilinkézik, okoskodtam, az Úristen sok feladatot bízott rájuk, nem hagyott nekik lustálkodásra időt – mondta az angyalkupec, a mellette ballagó alakra sandítva. Az nem szólt semmit. Folytatta hát.

– Az angyalok álma, úgy gondoltam gyerekként, makulátlan fehér. És mindig hideg, mint a tiszta szellem. Mert a harag és a féltés heve még nem járja át, hogy összepiszkolja és megoldvassza. Csak a földközébe érve hígulnak meg ezek az álmok, az embervilággal keveredve. Amit mi a hó ropogásának hallunk a talpunk alatt, valójában ezer meg ezer, törmelékké zúzódozó hókristály, az angyalok széttiport álmai. Ezért vártam is a hóesést, meg rettegtem is tőle. De azóta tudom – fejezte be mondókáját az ember –, hogy nincsenek angyalok, leszámítva azokat, amiket a pakkomban hordok, és amelyek lenyúzzák a hátamról a bőrt.

Eddigre éppen a panzió elé értek. Szanszkritné az étkezőben nagy elánnal port törölt, látni lehetett a jókora, kivilágított ablakon át, mint jár kezében a tollseprő. A bejárat előtt volt egy talpalatnyi száraz hely, az ember lezuttantotta oda az átalvetőt. Most, hogy nem nyomta a vállát, kiegyenesedhetett, és látszott, éppen akkora termetű, mint az Isten. Így könnyebb volt a szemébe nézni. Meg is tette.

– Vedd el tőlem az angyalokat – szólt kemény hangon. – Megkeserítik az életemet, torkig vagyok velük. Tedd, hogy ne is vegyem észre őket többé, tedd, hogy a két kezemben másfajta erő lakozzon. Akkor hazatérhetek majd a családomhoz és nyugodtan élhetek.

Hosszan, tűnődve nézett rá az Isten. Az ember nem kért, hanem parancsolt. Követelt. És megtehetette: minden joga megvolt hozzá, tudta jól. Mégis megrázta a fejét.

– Nem tehetem – mondta szelíden. – Nem tehetem, mert azok a te angyalaid, nem az enyéme. Én csak a saját angyalaimnak parancsolhatok.

De az ember nem érte be ennyivel. Tudta ő, kivel áll szemben.

– Akkor vedd el tőlem a családomat! – mondta még keményebben, még elkeseredettebben. – De úgy, mintha nem is lettek volna! Soha ne jussanak eszembe, soha ne is emlékezzek rájuk! Töröld ki belőlem őket.

Hanem az Úristen megint a fejét ingatta.

– Ahhoz el kellene törölnöm, mindenestül, az időt. És vele a nyomokat, amelyet milliónyi láb és milliónyi szárny hagyott a létezésen. El kellene törölnöm ezt a várost, Szanszkritnéval együtt, aki talán nemsokára hanyatt esik a sámliról portörlés közben és kifecamítja a csuklóját, és el kellene törölnöm ezt a hőesést, és vele az angyalok álmait. És mindezzel együtt önmagam is. Ezt sem tehetem.

– Akkor mégis, mi az, amit megtehetsz? – nézett rá nekikeseredve az angyalkupec.

Az Úristen tűnődött egy darabig, mondja, ne mondja?, majd kibökte:

– Hát, éppenséggel... Kivehetek neked itt egy szobát ma éjszakára.

Csönd szállt közéjük. Az ember fontolóra vette a dolgot. Befelé sandított, a meleg és fényes szobák felé. Egy éjszakára. Végül is nem olyan rossz ajánlat.

Bólintott, és belépett a kapun, épp abban a pillanatban, amikor Szanszkritné lába alatt veszélyesen billent egyet a rozoga sámlí.

kép | vecteezy.com

Czilczer Olga

LEVÉL A PADON

2024-09-08 | **VERS**

Pár utolsó sugár
szögez padhoz a nyár
mégsem én pilinkézek
hulló levél ága reszket
érte utána kap veszteg
miért nem marad
nincs terve holnapra

a következő pillanatra
eszébe nem jut feltakarni
gyökere törzse titkait

Zsengétől mérgesig zöldellő
dagálya apályra mit felel
ha lombja egyszer égre kel
kórusban szólót énekel
s ha paktumot a széllel
köt ugyan melyik
enged a huszonegyből

Színén milyen emléket melenget
igényli-e a társaságot
fonákján eltűr-e kártevőt átkot
túlél elvisel bevall
mit maga vét hibát nem
szórja be hamuval
fejét bűnben nem vezekel
ahol a száanalom ott veszik el

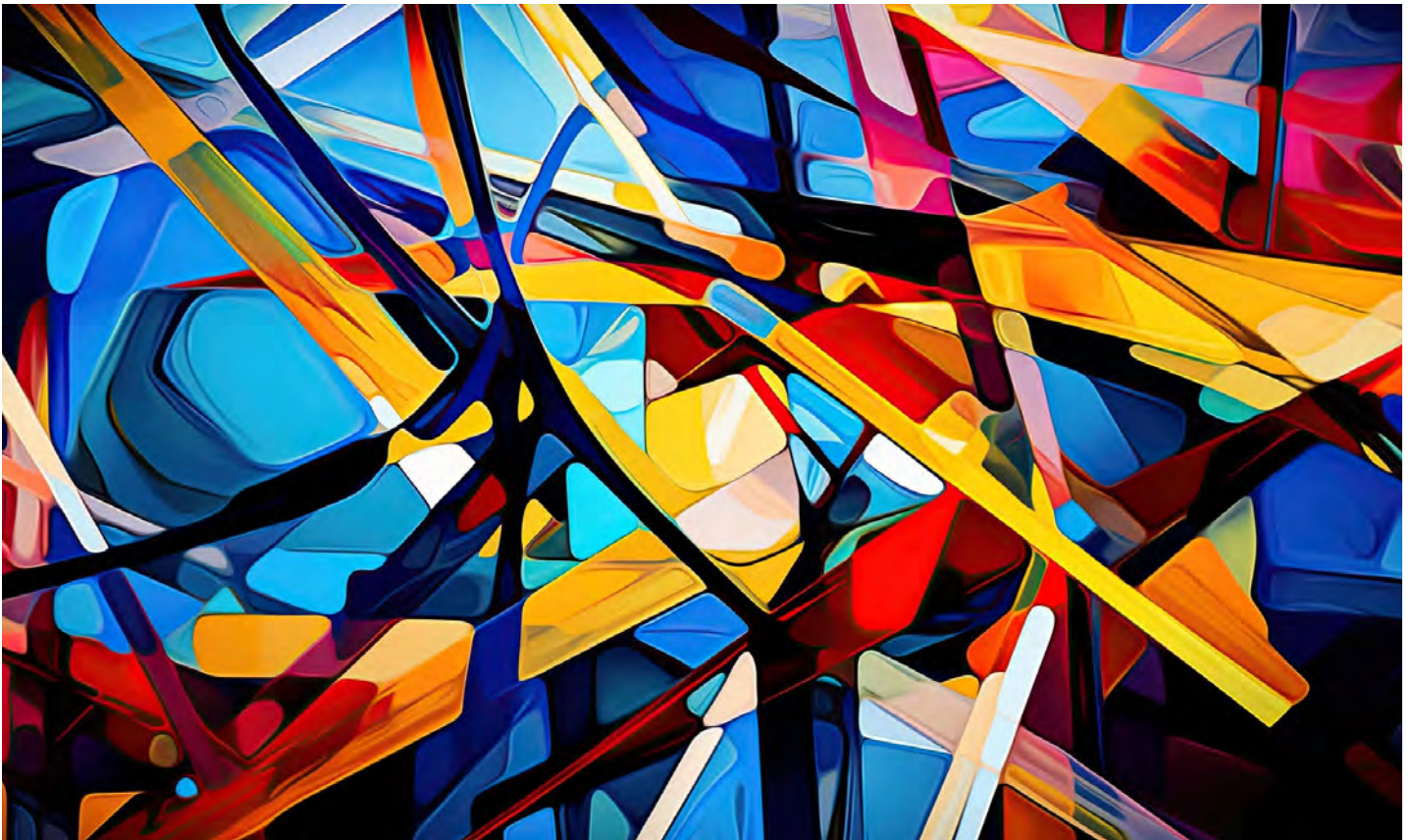
Ritkaságszámba megy ha a pad
a város főterén szabad
dimenzióiban pihenő
fája a levelet ide ejtette ő
meg félszegen és félfenéken ül
ketten is ülhetnénk egyedül
de hol itt egy fa talán a szökőkút
egy ága termette nem más
szál levél utolsó csobbanás

kép | vecteezy.com

Vörös István

AZ EGYETEMSZIGET 11.

2024-09-20 | **VERS, VERSCIKLUS**

115

SUHOGÁS

Szokták mondani, hogy egy könyv
álljon ki magáért. Vagy üljön
ki a világegyetem peremére,
a keletkezéstörténet szélére,
mint medence partjára az elfáradt úszó!

Az összefüggések könyve
nem könyv, csak rengeteg összefüggés,
melyek közt nem lehet
szabad akaratból lapozgatni.

Ki beszél benne, ha valaki
beszél egyáltalán? Az összefüggésháló
suhog, mint vég selyem,
mikor a pulton kiterítik.

Az összefüggésháló suhogását
jegyzem én, neked. Jegyezd meg
te nekem – de az is elég, ha nekünk.

116

SZENTHÁROMSÁG

Bár egy Isten van,
de csak azért, mert a Teremtő
nem ő, alighanem.

Y alakú azonosság:
Isten nem a Teremtő,
de a Teremtő az Isten.

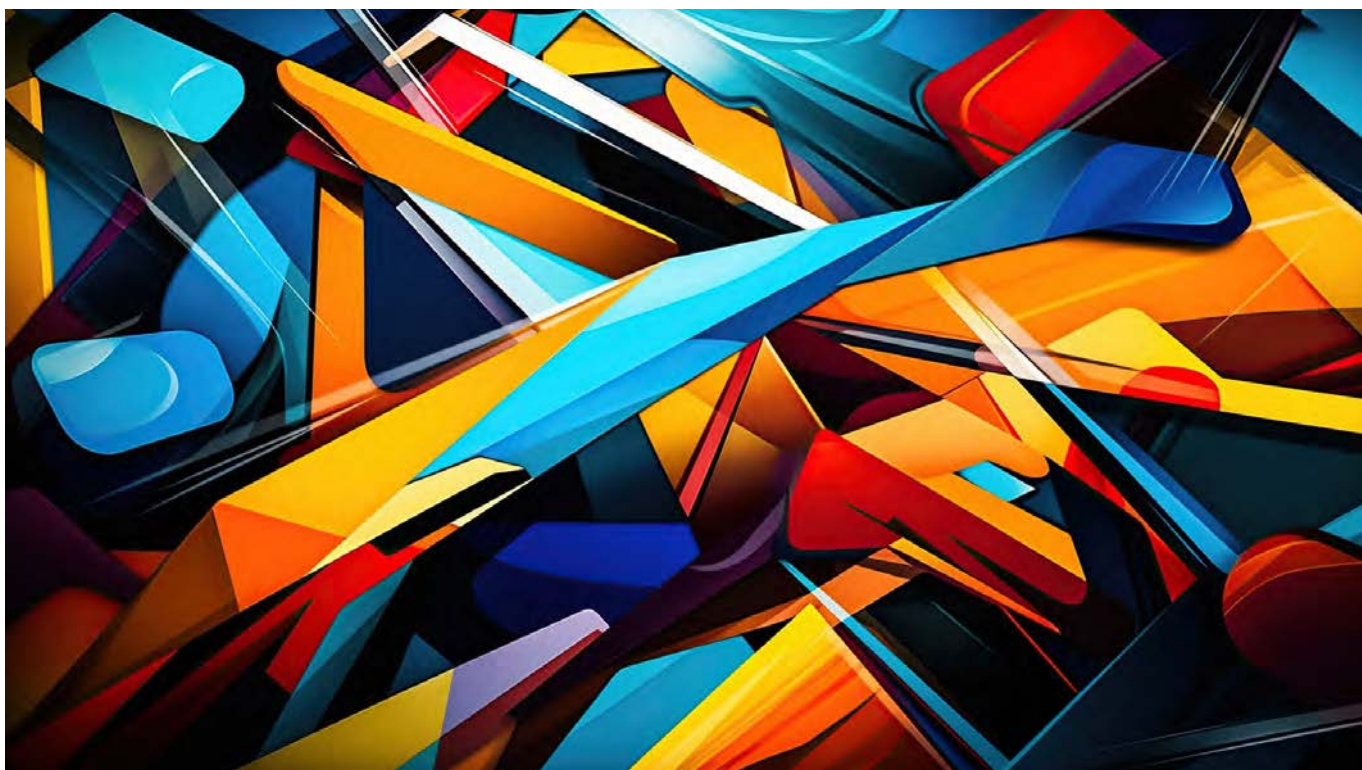
És ez azt is jelenti,
hogy Isten nem teremtő,
de nem jelenti azt:
a Teremtő isten.

Isten csak egy van,
lét nélküli és magának való,
a Teremtőt nem ő kérte

teremtésre, bár talán ő
hívta életre.

Először egyedül
volt. Aki egyedül van,
megtapasztalja az előszört
és az utoljárát.

Mindegy, hogy melyiket
előbb, Először csak
egyszer volt, legelőször.
Egy igen, egy nem.
És azelőtt?

117

AZ INFLÁCIÓS TÁGULÁS

Először isten vagy teremtmény?

A Teremtő először isten,

aztán már kevésbé?

Kevésbé Isten nyilván

nem lehet teremtmény sem,

de mi van, ha nem a Teremtő

van legelőször?

Három ágú Ypszilon,

Isten nem a Teremtő,

de a Teremtő az Isten.

Először nem a teremtmény,

de először a Teremtő

teremtett.

És ez azt is jelenti,

hogy Isten nem teremtmény,

de nem jelenti azt,

a Teremtő isten.

Először jelenti,

aztán nem jelenti.

Három ágú Ypszilon,

mint Poszeidon szigonya.

Újabb hármas:

Legelőször,

Kevésbé Isten

és Poszeidon.

Újabb villák, elágazások,

ypszilonok, összefüggések,

bonyolódások,

nagy ugrással tágul
a világegyetem.

118

OMEGA ÉS ALFA

Amit a kezdetekről tudunk,
azt tudjuk a végről is.
A vég pontosan érthető
a kezdetekből.
Persze a kezdeteket
se értjük. Bár a kezdetek
értenek minket.
Minket értettek azon,
hogyan valakivé váltak.
Nekünk értük kell
semmivé válnunk.
Hogy a végnek visszaadjuk
a kezdetektől kapott
kölcshont.
Amit a végről tudunk,
azt tudjuk a kezdetekről is.

119

ÁRNYKÉP

Mihez kezdjünk a téves
képzetekkel? Gyűjtsük őket,
szeressük őket. Az elég okos
tévedések egész közel vezetnek
az igazsághoz. A völgy
túlsó oldalára, de vele szembe.
Az elég buta tévedések
elvisznek a völgy aljára,
nem is gondolnánk, hogy
van ilyen mélység is.
A kellemes lankák után
tovább lefelé egy hasadékba,
a hasadék alján keskeny,
pengeéles szakadék,

keresztülvág minden mélységet,
de mivel semmiből van,
át is lehet lépni
rajta. Átolni rajta biciklit,
ütőeret, titkos gondolatokat.

Szinte nincs olyan állítás,
gondolat, könyvlap,
vers, matematikai képlet,
ami ne tartalmazna tévedéseket.
Szinte nincs olyan hazugság, mely
nyomokban ne tartalmazna
igazságot. Ettől az igazság
még nem relatív, bár része
a relativitás-elmélet.

A tévedés a lehetséges
igazság árnyképe.

120

A KULCS

A szent könyveket csak
belülről lehet érteni.
A szent könyveket csak
belülről lehet megírni.

Hogy a belsejükbe kerülj,
már létezniük kell.
Csak ami létezik,

azt lehet megírni.
Csak amit meg lehet
írni, az létezik.

A tehetség a világ
létezővé tevésének
kulcskérdése.

A tehetség erő
a kulcs elfordításához.

A kulcs nem nyit semmit.
De a semmi bezárja.

Először vala néhány szent
könyv. Először kinyitotta
őket, és kipotyogott
belőlük a világ.

121

BÉKE@HÁBORÚ.KÖZ

A béke nem a hatalmon
lévő középserűek kényelmes
tevés-vevését jelenti a lakásként
berendezett semmiben.

A harc nem a hatalomra
kerülő bal- és jobbszerűek
kényelmetlen izgás-mozgását jelenti
a lakhatatlanná kiszervezett valamiben.

A tűzszünet nem a hatalom
bal- és jobbszárnyának kényeskedő
helycseréjét jelenti az eltűnt
lakók alig átlátható világtalansága ürügyén.

122

MOZDULATLANSÁG

A békeszünet nem háború.
A háborúszünet nem béke.
A békeháború nem szünet.

A szünetháborút mozdulatlansággal vívják.

123

A GONDOLAT-ÍZLÉS

Hallasz valamit, gondolnak
helyetted valamit, gondolnak ellenedre
valamit, hallasz más valamit, mást
látsz, mint amit gondolsz,
gondolatokat látsz, gondolatokat

hallasz, melyik tetszik meg,
és miért? Honnan a jó
gondolatok felismerhetősége,
honnan az igaz gondolatok igazságszaga,
honnan a hamis tévedésíze?
Nem tévedsz a tévedés
felismerésében? Sokan megmondják
neked, mi az igaz, de nem
mindegyiket gondolod igaznak,
nem minden igazságot vagy
képes elgondolni, nem minden
elgondolhatatlant találsz meg,
nem minden gondolhatót vesztesz el.
Mit tudsz? Mit hiszel? Mit szeretsz?
Mit utálsz? Hogyan állnak ezek
össze? Hogyan fordulnak
egymás ellen? Hogyan fordulsz
te magad magad ellen, fordul benned
a világ a világ ellen? Hagyod
fordulni a világtalant a gondolattalanba.
Miért hiszed, amiről tudod,
hogyan tévedés? Honnan tudod, hogyan hiszed,
ha mást is tudsz róla? Az elméletek étlapján
nem nagyon van kíváncsú étel,
amíg választasz, vizet tesznek eléd,
más nincs, mindegyik ital ugyanez.

124

ELŐBB-UTÓBB VILÁG

Más-e a semmi, ami a halál
után vár ránk, mint az, ami a földi
élet megsemmisülése után?
És tovább romlik a Föld pusztulása,
a galaxis pusztulása,
vagy az általunk ismerni
és belakni vélt világegyetem
pusztulása után?
Amikor nem vagyunk, nincs az
se, ami van? És amikor már az sincs,
ami volt, változik-e valami?
Amikor változás sincs,
minden ugyanolyan, tehát
újraateremtődik? Az egyneműség

kihívás a szétválózásra,
felhívás az álló dolgok keringésére.
Az összefüggéstelen dolgok
egymásba gabalyodnak,
egymás miatt ellentétükké,
összefüggő dolgok rendszerévé,
előbb-utóbb világgá változnak.

Világgá megy a semmi,
eltéved, iránytűt vesz elő,
a tű beleszúr a kezébe,
vérezni kezd, de nem ömlik
ki semmi. De nem csöpög le
a kezéről semmi. De nem gyúlik
a porban tócsává semmi.
Nincs semmi por. A semmi-tócsa
nem szárad föl, nem kell
föltakarítani. Nem lesz a rongy
semmis, ettől egy kicsit máris
valami. A semmi megtalálja
az irányt, nem arra van,
ahol kereste, pedig nem keres
semmit. Megvan mindene, ami
kell, nincs semmije, de az
éppen elég. Néha talán
nélkülöz egy kicsit.
Olyankor boldogság köszönt
a világra.

125

MÉZ

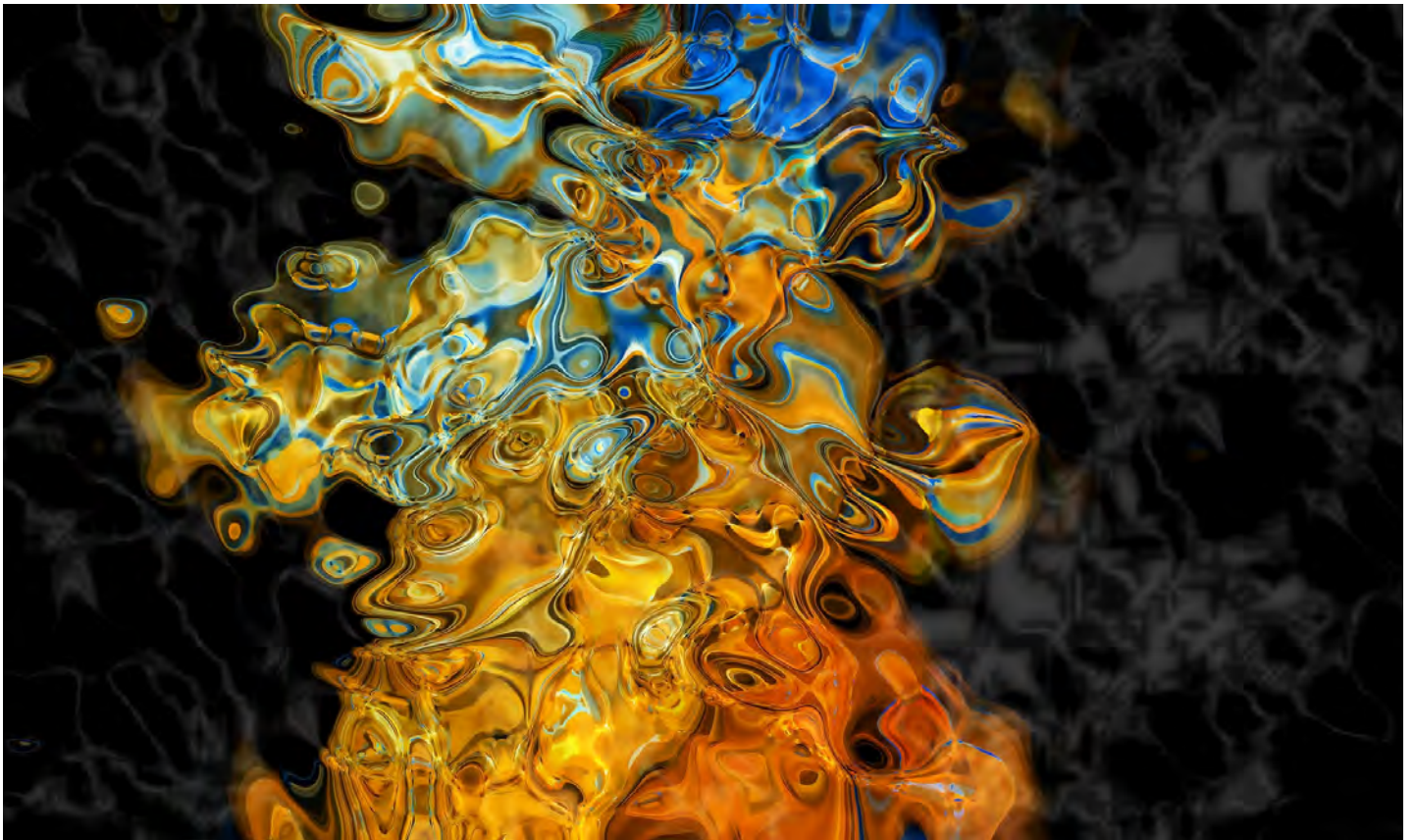
A boldogság rövid időszakai.
A közöny általános jelenléte.
Sehol, ahol nincs élet, nincs
boldogság. Sehol, ahol nincsenek
keringő bolygók, nincsenek
energiájukat pazarló csillagok, nincs
semmilyen érzélem, semmi
se látható különben se.
Két galaxis közt van nem látható
sötét anyag, de nincsenek érzelmek,
nem érzi senki a nemlétet.
A nemlét érezhetetlen.
Ami él, többnyire az is boldogtalan.
A boldogságot egy meglepődött
sárga virág találta ki, hogy magához
csalogassa a méheket.
A méhek elémelyedtek, és gyűjteni
kezdték ezt a furcsa szándékot,
fák odvába hordták,
hogy ne zavarják meg a félelmet,
mely a vadászó állatok
körül uralkodik.

kép | vecteezy.com

Taizs Gergő

TÜKÖR/REFLEX

2024-09-03 | **VERS**

elküldted a nyaraláson készült fotókat
a hosszan exponált képeken a fáklyák mozgása
izzó csíkokat éget az éjszakába

így láthatja isten az időt
de az életünket bizonyosan az elejét a végét
és a kettő közt kanyargó tüzes csiganyomot

nézi isten a reményteli kavalkádot
és arra gondol az ember útjai kifürkészhetetlenek
bűvöletbe ejti a nagy ellentmondás

mert habár ismeri az egészet
olykor mégis elképed mosolyog elismerően biccent
sóhajtása nyomán felparázslík a lángív

nézi isten az időt és benne minket
nézi mintha folyékony tükörben
és velünk együtt akaratlan rándulnak össze izmai

ahol egy pillanatra megszakad a fénystráf
talán épp ott ülök most és cinkosan
visszakacsintok rá

kép | vecteezy.com

Nacsinák Gergely András

ESZME ÉS MEGVALÓSULÁS

2024-09-28 | PRÓZA

1.

Ha Utópiában jártam, nem voltam sehol? Fogós kérdés. Elvégre *ou-topia* annyit tesz, mint „helynélküliség”, pontosabban: „nem-hely”, Seholföldje. Valahol viszont mégiscsak lennem kellett, ha egyszer tarkómat égette a nap, az utat szegélyező házak mindegyike izzott, mint egy-egy kemence, és nyílegyenes árnyékokkal szabdalt, jószerivel néptelen utcák keresztezték egymást egyforma szögekben a végtelenségig.

Ettől ez még lehetne körültekintően tervezett pokol, amelyet Tar Lőrinc nyomdokain járva megvizitáltam. Ha az, meglehetősen kiépült, mióta Tar Lőrinc tiszteletét tette itt. De elvileg mégsem a pokol volt, hanem a mennyország. Vagy annak kellett volna lennie. Legalábbis egyesek szerint.

*

Nyáron, déli órákban – és kivált az Alpoktól délre eső országokban – kerül az ember legközelebb ahhoz, hogy megtapasztalja az idő felfüggesztését. És még csak küzdeni sem kell érte, extatikus imába, meditációba merülni: magától megtörténik. A Nap lebegni látszik az égbolton – kimerevített kép a mozivásznon – vagy egyenesen felszívódik, homogén izzássá olvadva a levegőben. Akkor nappal telítődik minden, még az árnyékok is megszívják magukat valami forró, sötét hévvel, és a világ kereke megáll. A tökéletes időpont – pontosabban időtlenségi pont – egy zavarba ejtő sétához, Utópiában.

*

Ezeknek a végtelen utcáknak hosszú előtörténetük van. A terv, vagy inkább elképzelés, amelynek nyomán létrejöttek, a tökéletes város álma azóta él, hogy az emberiség kénytelen tökéletlen városokban élni. Mi az oka a létező városok tökéletlenségének? Miért ágaznak el találomra az utcák, hogy aztán váratlan fordulatok árán megint egymásba torkolljanak; miért képződnek terek önkényesen a semmiből; miért állnak egymás mellett, egymásnak dőlve, egymást túlnőve, elnyomva, támogatva összevissza házak, összevissza tetők, kócos füstöket eregető kémények? Nyilván mert gazdáik sem másfélék. Tökéletlen lelkekből tökéletlen városok szerveződnek. Az utcakép kuszasága csak hű leképezése a kuszált gondolkodásnak. Vagy fordítva áll a dolog? Elhibázott terek formálják maguk képére a bennük lakókat, ahogyan az elferdült karók mellett a facsemeték is óhatatlanul ferdén növekednek? Ez esetben elég volna megzabolázni a hangyabolyszerű várost, mondjuk eszményi, méhkaptár-szerű rendezettséggel megajándékozni, hogy benne a lelkek is a tiszta geometriához közelítsenek. De miért gondoljuk, hogy tökéletesebb a kaptár, mint a hangyaboly? Akármelyik megrendszabályozásán kezdjük is, az utcákén vagy a

gondolatokén, az emberiség egy csekély hányada sohasem adta fel a reményt, hogy valamiképp el lehet jutni a rendezett közösségekig, vagy ami ugyanaz, a rendezett lelkekig. Ezt a csekély hányadot általában egészen addig méltányolta a többség, amíg azt, amit elképzelt, meg nem kísérelte megvalósítani.

*

Ha akarom, ezeknek a házaknak az árnyéka egészen Hermész Triszmegisztoszig ér.

Pontosabban a Picatrix című mágikus traktátusig, amelyben először olvashatunk Adocentyn – más kéziratokban: Erdetentym – városáról. ^[1] Ezt a várost a „háromszorosan legnagyobb” bölcs, Hermész azért alapította, hogy lakosait az erény útjára terelje. Miután a Hold Hegyén megtalálta a módját, hogy előre jelezze a Nílus áradásait, Hermész a lélek annál is kiszámíthatatlanabb árapályait is szabályozni kívánta. Ennek érdekében a minden bizonnyal kört formázó, geometrikus elrendezésű város köré olyan képeket állíttatott, amelyek egyszerre útmutatókként és

talizmánokként segítették a városlakókat az erény útján. A város szívében négyszögletű fellegrvár (*castrum*) is állt, négy oldalán egy-egy bejárat. Hermész rendelete szerint minden bejárat fölé egy állat képmása (*forma*) került: keletre sas, nyugatra bika, délen oroszlán, északon kutya őrizte a magasból a várost, mert a képmásokba lelket bocsátott, így azok tudta és beleegyezése nélkül a városkapukat senki nem léphette át. A vár centrumába körkörös világítótornyot helyezett, amely változó színű fényeivel jelezte a lakosoknak az idő múlását napról napra. Fákat is plántált a házak közé, köztük olyan gyümölcsfát, amely minden időben ehető gyümölcsöt termelt. Okít, nemesít, védelmez, táplál: úgy tűnik, alapítója ezt a négyrétű feladatot szánta Adocentyn városának. Javára legyen mondván, ezt az eszményi rendet Hermész bölcsessége nem egysíkúan, hanem polifón módon közelíti meg: nemcsak edukációt ismer, hanem a lélek mélyebb rétegeit átható mágiát is; a csillagképekben legalább annyira bíz, mint a megerősített falakban. Gyümölcsfákról gondoskodik, és ügyel rá, hogy a *castrumot* környező vizesárokban ízletes halak fickándozzanak. Vagyis az ember természetét összességében még mindig inkább figyelembe veszi, mint számos epigonja.

*

A lelkek és közösségek megformálására tett kísérletek azóta sem maradtak el: végig az ókor maradékán, a középkoron át, s tovább, egészen a legújabb korig hordozza magában az európai kultúra, hol nosztalgiával, hol apokaliptikus türelmetlenséggel, hol tűzzel-vassal megvalósítandó programként ezt a tökéletes társadalom-eszményt. Nevezhetnénk éppen Überpolisnek is. Egy sejtést, hogy tökéletes város és tökéletes polgár egymásból következnek valamiképp. Mindössze az nem világos, merről merrefelé visz a megvalósulás útja, melyik a kiindulópont – a lelkeken kell-e kezdeni vagy az épületeken. Gyanítom, valahol a nominalizmus és realizmus vitájának egyik vetülete ez, városelméleti köntösben. Vajon amennyiben megrendszabályozzuk a hangyabolyt, a hangyák élete harmonikusabbá válik? A kérdés persze ostobaság, mégis meglepően sokszor vetődik fel az európai bölcséletben, ha nem is ízeltlábúakra, hanem emberi lényekre vonatkoztatva.

*

Az ideális város-képzetek áttekintése szakkönyvek dolga, nem az esszéíróé. Aki így is már épp elég lassan araszol előre a maga-írta utcákon, báméskodik, hátán verejtékcseppek indulnak versenyfutásra, feje búbját perzseli a nap lehelete, közben a homlokzatokat fürkészi, mintha útbaigazítást remélne a kapuk fölött megtelepedett díszítményektől: hátha csakugyan megszólalnak, utasítanak vagy óva intenek, mint Hermész városának beszélő talizmánjai. Elvégre ez a hely, emlékezteti magát, szegről-végről maga Adocentyn. Vagy Erdetentym. Attól függ, melyik kéziratban járunk. Közben nem szabadulhat a vége-hossza nincs kukoricatáblák emlékétől, amelyek a várost, a tengeri-tenger közepén emelkedő csillagszigetet övezik; továbbá a kilométereken át nyújtózó szőlőültetvényekétől, melyek tőkái azt a csaknem színtelen, hús és zamatos friuli bort termik, melyből hamarosan – ha minden jól megy –, ezen a harmadik idősíkon, ahol jelenleg tartózkodik, az írás valósnak mondott idejében egy-két ujjnyit a poharába tölt.

Így csiholva új szikrát az emlékezésnek.

2.

Az ideális városok krónikáját tehát épp elégszer és elég kimerítően megírták már. Szisztematikusan és probléma-centrikusan, kronologikusan és tematikusan, az esszéírónak kár volna ezzel vesződni. Ezért momentán, amíg a papírra vetett séta tart, elég lesz néhányat fölidézni e városdélibábok közül. A katalógust természetesen Hermész városa nyitja. Időrendben mindjárt utána a Mennyei Jeruzsálem következik, mintha Adocentyn után az ábécé valamennyi közbeeső betűjét átugorva azonnal az Ómegánál köthetnénk ki. Szimmetrikus város ez is, nem körkörös, hanem négyszögletű, kikristályosodott Éden, de színtiszta látomás: az idő lezárásaként az idővel nem sok dolga akad. Megépíteni lehetetlen, mert láthatatlanul alkotódik valahol az ég palástjának redőzeteiben, és csak ha majd teljesen kész, akkor ereszkedik alá pompásan és makulátlanul, minden addigi szenvedést egy-egy falait díszítő ékkövé nemesítve. Vagyis a filozófusoknak és fejedelmeknek nincs mit bajmolódniuk vele. Ezért nem is különösebben foglalkoztatja őket. Azután jön a római kor, Vitruviusszal, akinek józan várostervezéséből már kiveszett minden metafizika.

nyúlvérből és epéből

Hanem a reneszánsztól a filozófusok és fejedelmek mintha egyre gyakrabban és komolyabban latolgatnák, hogy az ideális város – tehát az ideális közösség, tehát az ideális

alattvalók – kimunkálását azért mégsem kellene mindenestül az égre bízni. Az eredetileg arab nyelvű kompiláció latin fordításának köszönhetően fellapozhatták a Picatrix oldalait, ahonnan tájékozódhattak a világszellemről, valamint a makrokozmosz és mikrokozmosz összefüggéseiről, továbbá tucatnyi hasznos praktikát is elsajátíthattak – például hogy miként lehet nyúlvérből és epéből láthatatlanná tévő kenőcsöt keverni. És közvetlenül e recept előtt olvashattak Hermész városáról, a tudomány és magasabb bölcsesség e foglalatáról is. Innen pedig már csak egy ugrás az utópiák elburjánzása, amelyek – ha kiötlőik elővigyázatosan gondolatkísérletnek is álcázzák – mégis azzal kecsegtetnek, hogy ideális társadalmat létrehozni talán nem eszkatologikus lázálom. Ideális elsősorban azért volna, mert a gondolon és az erényen alapszik, kivonva magát az ösztön és bírvágy diktatúrája alól. Platón, szó se róla, hasonló javaslatokkal igencsak pórul járt

Szürakúzában, ám lehet, nem volt elég körültekintő: rossz irányból indult el, vagyis az ideáktól és nem a falaktól. A reneszánsz városépítész pragmatikusabb fajta. A falakkal kell kezdeni.

*

Arra számítottam, hogy a városkaput átlépve egy de Chirico-képben találom magamat. Ám a hasonlóság igencsak távoli. Talán rossz napszakot választottam: az időtlenségnek ezeket a szétolvadt óráit, amikor a napórák fölött a semmi vesztegel. Azok a hosszú árnyékok, a kora esti rőt- és narancsszínbe mártott falak, hallgatásból kivájt terek nem voltak sehol. Giorgio de Chirico képei, eszméltem rá, sokat átemeltek a reneszánsz színházi hátterekből, amelyek viszont az ideális városok eszményi, tiszta geometriáját tükrözik. Néha nem is könnyű vagy lehetséges eldönteni, eszményi város-tervezettel vagy díszlettervvel van-e dolgunk. A színpadi hátterek, amelyeken a festők előszeretettel pallérozták perspektíva-ábrázoló készségüket, de Chirico képeihez hasonló, néptelen tereket mutatnak, melyek csak a szereplőkre várnak. A

reneszánsz városképeket még nem lakták be, Giorgio de Chirico festett tereit mintha már nem laknák. Az ideális város megépült és elnéptelenedett. Már ha lakták egyáltalán. A Giuliano da Sangallónak tulajdonított híres urbinói táblaképeken, félezer évvel de Chirico előtt már ugyanez az embertelen szépség ragyog. Ott is ez a leghátborzongatóbb: hogy az élet szinte semmi nyomot nem hagyott maga után. Történhetne vagy történhetett volna ezeken az utcákon és *piazza*kon akármi, ahogy az életben szokott is, úgy látszik nem volt olyan születés vagy halál, ami akár csak megkarcolta volna a város felszínét. Ha a lelkek, a maguk összes komplikációival egyetemben eltávoznak, marad a szépséges, zavartalan, halott geometria. A tökéletes város tökéletességének kulcsa, hogy ne lakja össze senki. Az előadás lement, a díszletben szerencsére nem esett kár.

*

Már az építészet római atyamestere, Vitruvius lefektette a szabályokat, amelyeket a díszlettervezőknek tanácsos követniük. A színpadképnek, mondja a *De Architecturában*, a drámai műfajokhoz kell illeszkednie. Ha tragédiát visznek színre, a háttér mutasson előkelő palotákat, az események magasztos voltát hangsúlyozandó. Ha komédiát, a tér legyen magánházakkal, italmérésekkel, netán bordélyokkal zsúfolt, utalva az itt lejátszódó történetek kisszerűségére. Ha pedig szatírárt, vagyis szatírdjátékot, a szín értelemszerűen szatírokat rejtő fákat, bozótot, cserjéket vonaltasson fel, építményekre egyáltalán nincs szükség, hacsak néhány viskóra nem.

[2]

valami megnevezhetetlen tragikum

A széles közterek, levegős árkádok, előkelő homlokzatok tehát alapvetően a tragikus szín kellékei. A város afféle kiterjedt színpadként mutatkozik meg, a sors színrevitelének drámai tereként,

ahol önmagunk ideális változatát szerepeltethetjük egy ideális térben, ahol nézők is vagyunk, ugyanakkor szereplők is, az össznépi publikum előtt. Megfigyelhető, hogy a társadalmi ranglétrán minél magasabbra jut valaki, annál elkerülhetetlenebb szereplési kényszer vesz rajta erőt, annál inkább önmaga szerepét alakítja,

környezetéhez egyre inkább csak díszletként viszonyul. De Chirico képei szinte kizárólag ilyen szcénákat vonultatnak fel, a köz kiüresedett tereit, tragikusan néma palotákat, ahol sem komikus, sem szatirikus történet nem jöhet szóba. Csak valami megnevezhetetlen tragikum, a tökéletes város eszméjét is elhagyva. Igaza is van: mert ha az ember alaposabban meggondolja, voltaképp minden tragédia forrása ugyanaz: hogy az Eszmét megvalósítani megint nem sikerült. Az Édenbe most sem tudunk huzamosabb ideig visszatérni, az aranykort nem lehetett helyreállítani, és amit a kezünkben tartunk a végén, megint egy marék hamu, és körülöttünk életünk füstölő romjai. Külön szerencse, ha csak a mi életünké.

A nyugati eszmetörténet: a Paradicsom helyreállítására tett illegitim kísérletek sora, méghozzá úgy, hogy minél kevésbé megy, annál konokabban, annál kíméletlenebbül próbálják. Jól mutatják ezt az ideális várostervezetek, amelyeknek különösen Itáliában volt nagy keletje a 15–17. századokban. Amikor a bölcsesség és varázslat helyett inkább a józan ésszel kalkulálnak, a mágiát végképp számításokra cserélik, a mitikus bölcsüket pedig fizetett hadmérnökökre. Hátha majd így sikerül. Az eszme okvetlenül helyes, csak a kivitelezés volt mindaddig elégtelen.

✱

Ha a fénybőséget nem számítom, mégiscsak van ezekben az utcákban valami abból, amire készültem: de Chirico végleges, nyíltságukban is lezárt, hiányok-képezte tereiből. A tragikus színpadképből, előadás után, miután a hősök már levonultak – túlnyomórészt meghaltak –, és maradtak a többiek: a közemberek jelentéktelen és észrevétlen serege, akik nem a sors színpadán élnek, hanem visszahúzódva falaik és csukott ablaktáblaik mögé. A hős okvetlenül publikus. És de Chirico még tovább lép, mert nála a díszlet sokszor már össze is rogyott, oszlopok, kapuzatok, szobortalapzatok egymás hegyén-hátán összedobálva hevernek. Ha kulissza lenne ez a város, mindenképp az első vitruviusi kategóriába esne, amelyet Sebastiano Serlio cizellált tovább a quattrocentóban. Serlio újítása volt állítólag, hogy a teátrumok festett hátterébe a perspektívát bevezette, így teremtve folytonosságot színpadi és valós tér között, egyszer s mindenkorra egymásba nyitva drámát és életet. A kísérteties vedutákon, amelyek de Chirico munkásságának jókora hányadát teszik ki,

névtelen árkádok, tornyok, szobrok szerepelnek, csupa héroszát vesztett nyilvános tér, ahol a józan ész utolsó mentsvára a perspektíva lehetne, mert minden egyéb fölött már az álom, vagyis a mágia vette át az uralmat. De még a perspektíva szigorú rendje is sérülékenynek bizonyul, mert alaposabban szemügyre véve a középpontos szerkesztés illúziója szertefoszlik, egy képen egyszerre több enyészpont is verseng egymással, és a tér feldarabolva, romokban hever körülöttünk éppúgy, mint a tárgyak.

Pedig az ideális város eszméje a tér – tehát a létezés – egységén alapul. Ha nincs drámai szín, ahol a sors és cselekvés egysége megvalósulhat, a hős léte is kérdésessé válik. Már a lélek rendezett egysége sem magától értetődő.

✱

Itt, ebben az időtlen délben izzó, utópisztikus városban, Adocentyn kései leszármazottjában minden alkotóelem együtt volna egy eszményi városhoz: annak lehetőségét éppúgy magában rejti, mint egy de Chirico-képét. A geometria itt következetes, a szín, melyben még a magánházak is olyanok, mint a középületek, kellőképp drámai; a tér sarkán felbukkan egy-egy névtelen szobor – a chiricói világ védjegye –, az utcák enyészpontokba futnak össze, és néhány bámészkodón kívül embert nemigen látni, őket is lassú tánclépésekkel kerülgeti a hóguta. Csak az a pár gondolati lépés hiányzik még, hogy a város középpontját alkotó főtérig elérjünk, ami az ideális városok történetében a mágiától a geometriáig vezet.

3.

Egy időben minden valamirevaló humanista feladatának érezte, hogy ideális, de a létezőknél mindenképpen ideálisabb város vagy állam tervezetével rukkoljon elő. Elhivatottságuk fűtőanyagát alighanem a létező városokról és társadalmakról első kézből szerzett tapasztalataik szolgáltatták. Egy középkori városból csak kifelé lehetett tájékozódni, ha az ember gondolkodni vagy egyáltalán lélegezni akart: ilyesmire a természet közmondásosan lágy öle, esetleg egy-egy tehetősebb mecénás vidéki villája vagy jobb híján egy kolostor csöndje kínált alkalmat: itt aztán ki lehetett találni olyan élhető városállamot, ahol a mohósággal és hülyeséggel szemben az értelem és megfontoltság uralkodik. A humanisták ennek két útját ismerték, egy gyakorlatiasabbat és egy elméletibbet: az elsőt az építészek által jegyzett várostervezetek, a másodikat a filozófusok és teológusok összeállította művek sora jelzi. Mindannyiuk mértéktartását dicséri, hogy az építészek nem bajlódtak társadalomszervezéssel, a létező viszonyokat vették adottnak; és viszont, a filozófusok sem bíbelődtek urbanisztikai részletkérdésekkel. Nem is volt rá szükség, mert nem a jelen társadalmát képzelték a jövőbeni falak közé – csak éppen megrendszabályozva valamelyest –, hanem egy még nem létező, de normális államszervezést írtak le, egyszóval nem a kiindulópontot, hanem a célt. Az első megközelítés pragmatikus, mert a jelenleg uralkodó viszonyokon igyekszik javítani, a második idealista, mert a közösség harmonikus működését festi fel, amely semmiféle átfedésben nincs a jelen áldatlan állapotokkal. Az első az eszményi várost is létező környezetbe helyezi: a szélirányokkal, vízutánpótlással, stratégiai adottságokkal és

egyebekkel számol; a második a tökéletesek társadalmát rendesen egy messzi, meg-nem-nevezett szigetre utalja, ahol a képzeletbeli utazó csupán véletlenszerűen, adott esetben hajótörés alkalmából tesz látogatást. Jellemző, hogy Morus Tamás egyik *Utópia* kiadásának címlapja a szigetet mint Morus agyvelejét ábrázolja. Az alapvető különbséget tehát az jelenti, hogy az egyik megközelítés alapja az *urbs*, a másiké pedig a *civitas*. De induljon bárhonnan: a falaktól vagy a lelkektől, mindkét esetben az ideális létezés kikényszerítése a cél, a világ minden ellenkező intése dacára.

*

Ami a 15. században látomás, az a 16.-ban már megoldandó feladat: a korszellemhez igazodva a tökéletes város tökéletes erőd képét ölti magára, ahol a falak veszik át a kezdeményezést a lelkek rovására. A hadmérnök nemigen törődik azzal, mi és hogyan alakul a sáncokon belül: de voltak építészek, akik a két szempontot igyekeztek, amennyire lehet, közös nevezőre hozni. Ez nemigen lehetséges. Az „eszményi város” klasszikus képe – Vitruvius, sőt Hermész óta – centrális elrendezésű, és a centrumból sugárirányban utak ágaznak szét. A város olyan, mint a Nap: a középpont sugárzása egyenlően oszlik meg lakosai között, kapui az égtájakra mutatnak. Ugyanakkor egy erődnél az, hogy a kapuktól egyenesen a központba lehessen jutni, minden akadály nélkül, maga a rémálom. Kétféle, merőben ellentétes mozgás összehangolása volna a feladat: az ideális város kifelé sugárzik, és kisugárzása akadálytalan kell legyen; az erőd ellenben a kívülről jövő hatások, a befelé irányuló mozgás szem előtt tartásával épült, mindenekelőtt annak feltartóztatása és megtörése a cél. Ez két, egymást kizáró alapelv. És a reneszánsz várostervezők ebbéli tanácstalanságukról találékony megoldásokkal igyekeztek elvonni a figyelmet. Volt, aki a centrum – a Jó Fejedelem palotája – köré labirintust tervezett. Mások a falgyűrűn belülről akadályképp négyzetes utcahálózatot álmodtak, az antik görög várostervezést boronálva így össze a latin hagyománnyal. Az ideális, tehát kör alakú falgyűrűt sokszögesítik, kiugró bástyák tüskéivel tagolják, hogy hadászati szempontból jobban védhető legyen: így a város szélrózsára emlékeztet.

Az elmélet fejlődésének e pontján vélték elérkezettnek az időt a Velencei Köztársaság mérnökei, hogy a teóriát gyakorlatba is átültessék. Tervük időszerűségéről valami érthetetlen okból sikerült meggyőzni a Serenissima urait is, és a száz meg száz évek óta érlelt, latolgatott, cizellált és még tovább cizellált elképzelést, amelyben Adocentyntól Filarete Sforzindájáig minden itt említett és nem említett eszményi várostervezet benne foglaltatott, építeni kezdték. De az új idők kívánalmainak megfelelően ennek a városnak már egyszerre kellett erődnek lenni és ideának, eszmének és gyakorlatnak is, és ebből már sejthető, hogy legvégül az lett belőle, ami ilyen esetekben lenni szokott: kudarc.

✱

Palmanova városának főtere, ha lehet, még kihaltabb, mint a város többi része. Persze az is lehet, hogy csak a déli óra tehet róla. De kétkem. A háromkapujú, hármassáncú, kilencszögletű város centrumában tágas hexagon világít: a szó szoros értelmében fehér folt a pasztellszínű házak között, mintha az építészek eddigre

kifogytak volna az ötletekből, mintha az ihletre vártak volna, ami előbb késlekedett, utóbb pedig nem alkalmatlankodott. Van olyan ábrázolása a városnak, még születésének századából, amely a központban karcsú tornyot mutat, akárcsak Hermész városában – ezt a tornyot, amelyet amúgy is ideiglenesnek szántak, a körülötte lévő vizesárokkal egyetemben nem sokkal a város befejezését követően elbontották. Talán hiba volt. Mert így ennek a városnak bizony nincs szíve. Sem zordon kőszív, sem semmilyen. Kifelejtették belőle – vagy csak nem tudtak megegyezni abban, minek is kellene ott állnia, mi alkossa a város középpontját. Ebből is látszik, hogy ők már az új módi szerint gondolkodtak, vagyis kintről befelé, a falaktól a lelkek irányában. Pontosabban arrafelé, ami középpütt a lélek helyén áll. Amiről ezek szerint nem tudták eldönteni, pontosan mi is lenne, vagy mi lehetne annak építészeti megfelelője. Mi kerüljön az egyén és a közösség létezésének gyújtópontjába? Oltár, emlékmű, erőd, netán vérpad? Most jobb híján egy zászlórúd árválkodik ott. Korábban a hadsereg használta felvonulásra, meg gyakorlótérnek. Utópia vándorát a főtérré érve mellbe vágja ez a száraz üresség, az egyforma kőlapokkal gondosan leburkolt semmi. És ezzel el is érkeztünk a középpont problémájához.

4.

Adocentynben, láttuk, a város gyújtópontjában erőd állt, mágikus talizmánokkal védve a várost a négy égtáj felől, annak közepében pedig fárosz nyúlt a magasba, szüntelenül szórva fényét az ott lakókra. Sokatmondó kép: mert a város sémája az ember sémája is egyúttal – nem én mondom ezt, hanem a kérdésben illetékes ókori és középkori szerzők, akik a város részeit előszeretettel gondolták el az emberi test mintájára és viszont. Sem a sienai polihisztor, Francesco di Giorgio Martini, aki valamikor a 15. század végén vázlatokat készített a tökéletes városhoz, a test tagjait a testként felfogott város részeihez illesztve; sem Bartolomeo Del Bene, aki az általa elgondolt Civitas Veri öt kapuját az öt érzéknek feleltette meg, nem tudhatta, hogy lényegében ugyanazt a szemléletmódot követi, mint a hindu Bhagavata-purana összeállítói sok száz évvel és kilométerrel arrébb. Város és lakója, a testet lakó lélek és a várost benépesítő közösség felépítése között az egyszerű analógián túlmutató összefüggést, strukturális azonosságot láttak: egyik a másikban okvetlenül tükröződik, hiszen a létezés azonos anyagából állnak, azonos törvényeknek engedelmeskednek. A

lényeg az emberi lény és a város esetben is az alkotóelemek harmonikus együttműködése, az összhang és arány. Következésképp egy várost sem megtervezni kell, sokkal inkább megkomponálni. Martini ilyen kompozíciós vázlatokat készített, a részletek kidolgozását nagyvonalúan másokra hagyva. Nála középpütt, a szív helyén nem erőd áll, hanem katedrális. Campanellánál Nap-oltár. Kinél mi.

Adocentyn képe a belső, fényt árasztó erőddel, és a város mágikus őrzőivel – ha most a város szerkezetét vonatkoztatjuk az emberre, és nem fordítva –, azért érdekes, mert a „belülről vezérelt” ember képét vetíti elénk: az erősség nem kívül van, hanem legbelül, a védelem nem a környező falak vastagságán, hadmérnöki rafinérián múlik, hanem a szilárd és sugárzó középponton. Ez az, ami rejtélyes módon – és nem minden varázslatot mellőzve – őrzi és irányítja az egészet, nem a minél tökéletesebb és áthatolhatatlanabb elzárkózás. Adocentyn lehet az autonóm szubjektum képmása is.

✱

Sem az egyes ember, sem a közösség, sem a város esetében nem mellékes teoretikus kérdés, hogy mi jelenti annak centrumát, mi vagy ki foglalja el a „közép” eszmei helyét. A dominikánus Tomasso Campanella, míg a spanyol inkvizíció kezdeményezésére a nápolyi fogházban vendégeskedett, huszonhét éven keresztül azzal foglalatostkodott, hogy egy eszményi városba álmódja át magát: a hihetőleg sötét cellában gubbasztva Napvárosnak keresztelte elmeszüleményét. Ez végeredményben a létező nápolyi börtönnél mindenképp szofisztikáltabb, levegősebb és ideálisabb fegyenctelep lett, ahol mindenki egyforma fehér csuhában közlekedik, nők és férfiak illendőn szeparáltan élnek, étkeznek és alszanak, családok nincsenek, az utódnemzés és gondozás is szigorú elméleti megfontolásokat követve történik. A Napváros óriás, kerek tükör, az ég felé fordítva: nem is csoda, ha a földi apróságok nem látszanak bene. Miután az ideális – mert egyetlen igazán következetes – létezés mód a csillagoké, lehetőleg ehhez kell mérni az élet minden más formáját is. Campanella szemében ez a királyi út: a csillagok életéhez igazítani az emberét. A bolygók szféráinak megfelelően a város hét koncentrikus körre oszlik, középpont a Nap minden oldalról nyitott szentélyével; szakrális fejedelem vezeti a várost, aki maga is a centrum, a Nap megfelelője, körülötte kering a társadalom csillagvilága. A papkirály maga névtelen, pontosabban neve mindössze ennyi: O. Napvárosban az élet minden megnyilvánulása, legyen az építészeti vagy társadalmi, biológiai vagy szellemi mozgás, egyetlen irányító ideának alárendelt: ez jelenti mindennek szervezőelvét, a láthatatlan, ám nyilvánvaló középpontot. Ez a feltevés pedig az, hogy a kozmosz rendje különösebb akadályok nélkül leképezhető, meg lehet valósítani az ahhoz mért tökéletes hasonulást. Ha ezt elfogadjuk, a többi már csak a kidolgozáson múlik. Kérdés azonban, lehet-e a megfelelés az égi és földi rend közt maradéktalan? Akadálytalanul tükrözhető-e a mindenség szerkezete az emberi viszonyokra? A kozmikus rend személytelen, és Campanella szemléletét semmi kivétlnivalót nem talál abban, hogy a közösség rendje is ugyanilyen személytelen legyen. Mit is várhatnánk egy szerzetestől, hiszen a rend életét szabályzó regula alapvetése igencsak hasonló, nemde? Hasonló – de azért nem ugyanaz. Campanellánál összemosódní látszik két, csak első pillantásra azonos fogalom: a személytelen és a személyfölötti. Az első eltörli – vagy figyelmen kívül hagyja – az individualitást, az utóbbi viszont elfogadja, de meg is haladja azt. Elvileg a szerzetesi élet célja sem a

személyiség megtörése, hanem annak tágabb perspektívába helyezése – de ez most nem ide tartozik. Az inkább, hogy Campanella, aki a ráció, vallás és mágia már magában önellentmondó hármasságán reméli fölépíteni államát, miért gondolja – saját teológiájának ellentmondva –, hogy a kozmosz akadálytalanul átjárható, és az isteni rend a kozmikus renddel maradéktalan átfedésben van. Hiszen a bibliai világképben legalább egy akadály mindenképp fennáll az isteni rend és a jelenleg aktuális világrend között: a bűn ugyanis, amelyre Pál apostol is rendszeresen gátként – „válaszfalként” – hivatkozik. Nos, az ószövetségi narratívában ez az ontológiai fal a városfalak képében ölt testet: a *város*, mint olyan, rendszeresen *akadályként* mutatkozik meg, mint az isteni rendeléssel történő szembenállás jelképes alakzata. Az első városépítő egyúttal az első gyilkos: Káin nevéhez fűződik Hénokh városának megalapítása. Aztán ott van még Bábel, és később Babilón, Szodoma és Gomorra vagy Ninive, hogy csak a legismertebbeket említsük: emblematikus nevek, amelyek a lázadás, az ellenszegülés egy-egy aspektusát képviselik. Valamelyes reménnyel a történetet lezáró Mennyei Jeruzsálem képe szolgálhat, de mint láttuk, azt a várost nem emberi okoskodás és kétes szándék hívta életre. Az Égi Jeruzsálem képe annak lehetőségét sejteti, hogy a megváltás világában valamennyi emberi törekvés helyet kaphat, adott esetben még az ellenállás is. Csakhogy Campanella nem ebben bíz, ahogy a többi társadalommérnök, eszményi várostervező sem: nem a megváltásban, hanem a reformban. Hívják Napvárosnak, Új Atlantisznak vagy akár Christianopolisnak, az élettér újratervezésén keresztül minden alkalommal az élet újratervezése zajlik. Vagyis a léleké. A geometrikus város megtervezésének örve alatt a lélek geometrizálása. Campanellának teológusként számolnia kellett volna azzal, hogy a világ nem szimplán tökéletlen, és mint ilyen megreparálásra szorul, hanem bukott, és megváltásra szorul. Az pedig elvileg nem emberi művelet, hanem isteni aktus. Mellesleg nem is az életre, hanem a létezés egészére vonatkozik. Következésképp a kozmosz rendje sem makulátlan, abszolút és követendő példa, lévén az is a bukott világ része. E ponton Campanella sokkal inkább bizonyul neoplatonikus gondolkodónak, mint dominikánus szerzetesnek: a lelket a világból eredezteti, ezért is tartja lehetőnek, hogy azt a kozmoszal maradéktalan összhangba trenírozhassák. Az így előállt Tökéletes Ember egyszerre pap és király, önmaga életének Napja, önmaga centruma. Campanella ebben a gondolatban találhatta meg

a maga Közepontját, így a következményekkel számolva már békésen körmölhette traktátusait a világ jobbításáról a rács mögött, huszonhét éven át, míg a pápa egy furfangos tervvel ki nem szabadította onnan.

*

Ha Palmanova eszmei középpontját keressük, az kétséget kizáróan a háború, pontosabban az ostrom eszméje: ezért is illett hozzá a centrumban emelt torony. Építői és építtetői a várost a török előrenyomulástól félve az észak-itáliai védműrendszer ékkövének szánták, mintegy az Alpok utáni második vonalnak, ahol a hegyek elfogynak, és a síkságon akadálytalanná válik az út a félsziget belseje felé. A város tehát megint: akadály. A város alapítására 1593. október hetedikét, a lepantói győzelem évfordulóját jelölték ki; az ilyesféle jelképes cselekedetek akkoriban messze estek a puszta formalitástól. (Joggal mondható, hogy Palmanova nem a harc, inkább a félelem jegyében épült.) Erődvárosnak indult, amelyben legelőször a kaszárnyák készültek el. A városban megtelepedő civilek még évekig fából eszkábált viskókban

éltek, minthogy építtetőinek minden figyelmét a falak és sáncok létesítése kötötte le, és jó ideig másodlagos volt, mi van e rafinált falgyűrűkön belül. Palmanova gondolata korántsem új: az újdonság benne az, hogy megvalósult. A 16. század második feléből tucatjával maradtak fenn ehhez hasonló, csillag formájú erődváros-tervezetek, amelyek első pillantásra összetéveszthetők Palmanova alaprajzával, és csak ha valaki számolni kezdi a sarkokat, kiszögelléseket, sugárutakat, derül ki, hogy másról van szó. A megvalósítandó cél, az eszmei „közép” itt nem a tökéletes, hanem a zavartalan létezés. A szétfutó utcák irányát már nem a széljárás vagy az égtájak, nem a kozmikus rend, hanem a bástyák elhelyezkedése szabja meg. A megvalósult és meg nem valósult tervekben látható, hogy a kor erődvárosokat álmódó mérnökei, Maggi és Castriotto, Alighisi, Lupicini, Lorini és a többiek sokkal inkább stratégiában és geometriában gondolkodnak, mint élettérben. Klasszikus, kör alakú városról szó sem lehet. A város kerületét és szögeinek számát elsősorban az szabja meg, hogy a kor haditechnikájával számolva mekkora területet ítélnék belőhetőnek. A templom tornyát Palmanovában is alacsonyabbra kellett építeni, mintsem az épület arányai megkívánnák, nehogy irányzékul szolgáljon az ostromlók számára. Csakhogy – furcsamód – mintha mégsem a hadászaté lett volna az utolsó szó. Palmanova megálmodói, ki tudja, mi okból, a Tökéletes Erőd koncepcióját összeegyeztethetőnek vélték a Tökéletes Városéval. Utólag úgy tűnik, mintha – nyilván a hadmérnökök nem kis bosszúságára – építészek az utolsó pillanatban vagy az után igazítottak még az elkészült terveken. Talán az élelmes velenceiek azzal számoltak, hogy két legyet ütnek egy csapásra: egyszerre tehetnek szert eszményi közösségre és eszményi hadseregére, a haszon dupla, a költség feleannyi. Ennek eredményeképp erődből is, városból is tökéletlen született: egy hibrid torzszülött, egy *urbanomonstrum*, amely csak áll a síkság közepén, a török hadak ostroma elmaradt, cserébe élni sem lehetett benne. Hogy a várost benépesítsék, a magisztrátus különféle kedvezményekkel kecsegtette a betelepülőket: ingyen házhely, adókedvezmény, bizonyára egyéb juttatások is. Ez sem működött. Legvégül fegyenceket telepítettek ide, a végtelen ég alá, és bár arról nem szól a fáma, biztos vagyok benne, hogy a gyöngébb idegzetűeket úgy kellett összefogdosni, hogy meg ne szökjenek innen. Szegről-végről megint a magisztrátus számítása vált be: egy árért egy harmadikat is kaptak, a Tökéletes Börtönt. A megálmodott mennyországot fegyencek népesítik be.

5.

Platón társadalmat tervezett, nem várost, de azt úgy, mintha építész volna: az ideák mérnöke, a lélek építőmestere. Ehhez az egyén ambícióit nem árt kordában tartani.

„A 'társadalom' eredetileg a közös célok és értékek alapján szerveződő társulást jelentené. Egyenlő méltóságú, szabad emberek együttműködését. Legalábbis ebben az értelemben használta Rousseau a kifejezést, amikor 'társadalmi szerződésről' beszélt. A szerződés nem politikai aktus, mert nem a hatalom hozza létre a társak integrációját. Így az, hogy 'társadalmi', arra vonatkozna, ami különbözik a 'politikai'-tól, és persze a 'gazdasági'-tól is, mi több, megelőzi azokat. A 'társadalom' aktív szereplő, mely alkalmas arra, hogy nevében bíraltassék a hatalom (ha nem fejezi ki helyesen az akaratát) és a gazdaság (ha automatizmusai megakadályoznák a közös érvényesülését”. [3]

súrlódásmentesebben

Ezek szerint a társadalom volna az első. Mint „egyenlő méltóságú, szabad emberek közössége”. Egyéneké tehát. És e ponton máris

a nyugati gondolkodás egyik patinás problémájánál volnánk. Ahhoz, hogy a társadalom aktív aktorként ellenőrizhesse és kritikát gyakorolhasson a hatalom és gazdaság fölött, az egyéneknek nem árt megegyezniük abban, mi a közjó. A minimum, ami mindenkinek egyaránt jó. Ez szükséges ahhoz, hogy a társadalom entitásként működhessen, közös célok mentén összehangolt cselekvést valósítva meg. És itt a bökkenő. Hogy az egyén léte hogyan konvertálható lehetőleg minél törés- vagy súrlódásmentesebben közösségi létté. Mi vagy ki határozza meg a közjó fogalmát és alapelveit? Platón fogta magát, és – minden szentnek maga felé hajlik a keze alapon – a filozófusokat helyezte a társadalom élére, mint akik a legkisebb kockázattal vétik el a „jó” fogalmának értelmezését. Ez ugyan járt némi megalkuvással a hierarchikusság irányában, de valamit valamiért: minden egyénnek „egyenlő méltóság” jutott – a maga társadalmi csoportjában. A patrisztikus teológia másfelé tájékozódott: Hitvalló Szent Maximosz sebészi pontossággal dolgozta ki a monotheléta-vitában az akarat *versus* akaratok tanát: hogy miként lehetséges az amúgy eltérő vektorú akaratok összehangolódása, együttműködése. Csak hát ez meg elsősorban az emberre magára, és – ideális esetben – az egyházra vonatkozik, a teljes társadalomra nem: a politikumot mindenképp érintetlenül hagyja. Világunk továbbra is akaratok összeszikkasztása marad. Ahogy Thomas Carlyle jegyezte meg egy alkalommal, amikor a gazdaság felkent képviselője egy legyintéssel intézte el az író fejtegetéseit, mondván: ezek csak puszta ideák: „Élt egyszer egy Rousseau nevezetű ember, aki írt egy könyvet, mely mást sem tartalmazott, mint puszta ideákat. Nos, ennek a könyvnek a második kiadását azok bőrébe kötötték, akik kinevették az elsőt.”

Csínján az eszmékkel.

*

Aki kész várost tervez, elveszett. Ha pedig meg is valósítja, azokat is elveszejtí, akik abban a befejezett tökéletességben kénytelenek élni. Kíváncsi volnék Palmanova fegyenceire: vajon mennyire voltak elragadtatva attól, hogy egy tökéletes városra

ítélték őket. A befejezett társadalom képében kifejezésre jut az utópiák mindenkori természete: hogy azok – ellentétben magával az élettal – zárt rendszerek. Morus Tamás ki is jelenti, hogy Utópia szigetén valamennyi települést ugyanúgy hívják, hiszen azok hajszálra egyformák; továbbá, hogy a lakosok száma mindenütt állandó. Stabil rendszer tehát, kiküszöböli az esetlegességeket. Az embernek eszébe jut Sehrezádé történeteinek közül az ötszázhetvenötödik éjszaka meséje, amelyben Rézvárosról esik szó. A város minden ízében tökéletes: piacain halomban áll a kelme, arany, drágakő, utcái makulátlanok – csak épp lakosai halottak, mind egy szálig. Nagy bölcsesség ez, jegyezhetette meg magának a kalifa, Sehrezádé szavain merengve: a tökéletes társadalom mindenkori legfőbb akadályát épp a társadalom tagjai jelentik. Emberek nélkül gyerekjáték volna eszményi birodalmat alkotni.

*

A természetes városokban, azokban, amelyek csak úgy, különösebb tervezgetés nélkül odanőttek a hegyek oldalára, a tengerpartokra, szigetekre – mindig könnyű eltévedni. Könnyű és örömteli. A sikátorok, mint testben az erek, girbegurba, de nem céltalan szövevényt alkotnak. A házak összetéveszthetetlenek, mint az arcok. Az utcák megajándékoznak a céltalanság könnyedségével.

körkörös álom

Azt tapasztaltam, és ezen igencsak meglepődtem, hogy eltévedni Palmanovában is könnyű – de épp ellenkező okból. Nem is eltévedni – csak elveszni. Mintha körkörös álomban járnánk. Amikor kiszédültem a térre,

megszemlélni a visszametszett tornyú dómot, találgatva, hogy a szemközi elegáns épületek közül melyik a városháza és melyik a színház, rövid idő elteltével azt sem tudtam, melyik utca torkolatából bukkantam elő. Vagy két sugárútnyt tévedtem. Ha nem áll ilyen makacsul a zeniten a Nap, ha hajlandó lett volna megmozdulni, és készségesen nyugat felé ereszkedni, az árnyékok lassú áradása, a fény visszavonulása talán segített volna. Egy határozottan a városra nehezedő de chiricói alkonyat. Ennek hiányában a sarkokat kellett számolnom, mint idegen helyen, elalvás előtt.

✱

A középpont nélküli lélekben bajos tájékozódni. Az irányok egészen összekavarodhatnak, a belső koordinátarendszer szünetel, az ember nem is képes megállapítani, merről merrefelé halad. Egyebek közt erről is beszélnek de Chirico képei, amelyek a legkevésbé akarnak *ábrázolni*; sokkal inkább megkísérelnek *előhívni* valamit. Elő is hívják azt az álomlátáshoz hasonló érzetet, melyben a külső világ menetrendszerű összefüggéseit másfajta kapcsolatrendszer váltja fel. Érdekes, hogy ehhez a világhoz mesterséges környezetet rendelt: mintha a lélek, amely itt megnyilatkozik, maga is mesterséges alkotmány volna – dolgok összessége, viszonyok rejtélye, összetört tér. A képeket elnézve mintha egy klasszikus elmepalota romjai közt állnánk: az *ars memoriae* mentális csarnokaiban és téren túli terein, ahol az emlékezet gondosan tervezett architektúráját valami elemi földrengés rázta meg. Az árnyékok, mint súlyos falak, a terekre dőltek. Az épületek még állnak ugyan, de árnyékaik már romokban hevernek. Talán így tesz kísérletet, ezekkel az álombéli

látványokkal, hogy a tökéletes városokból a racionális megfontolások érvényesülésével elillant mágiát valahogy visszanyerje. A mágikus eljárás is felidézni kíván valamit: olyan hatalmat, amely kipótolja a természet hiányosságait. De Chirico metafizikus festészetként hivatkozott munkájára: miután barátjától, Apollinaire-től ajándékba kapta ezt a jelzőt, a továbbiakban büszkén viselte. A metafizika, mint a fizikai világ kiegészítője, úgymond „árnyéka”. A magam részéről inkább metapszichikusnak mondanám, ha vonzódnék a címkéhez. A tudattalan romjai közt tett sétáknak. A lélek belső földcsuszamlásai utáni katasztrófaturizmusnak. Vagy inkább kísérletnek: egyfajta vállalkozásnak arra, hogy az elveszett mítosz darabkái közt kutatva fellelthessük annak még hasznosítható nyomait – ahogy Robinson hordta össze a hajótörés után egykori életének roncsait, egy új élet alapjaivá. Történetesen Morus Tamás is egy hajótöröttel fedeztet fel Utópia szigetét: vajon ahhoz, hogy ezekhez a városokhoz eljussunk, valamiképp szükséges hajótörést szenvedni az életben? De Chirico mindenesetre a metafizikában jelöli meg azt a valamit, ami talán felkutatható még a romok között; ami segíthet új életet lehelni az üres díszletekbe; ez volna nála a mű középpontja, a hiányzó rendezőelv. Campanella Napvárosában, amikor a papkirályról, a Nap helytartójáról van szó, azt mondják a megdöbbent utazónak, hogy a királynak nincs neve, csak annyi, hogy O. Ami sokkal inkább alakzat, mintsem betű, tökéletes kör, a Nap képmása – amiképpen ő maga sem más, mint egyfajta hieroglifa. „Mi azonban – teszi hozzá az utazó kísérője – csak úgy nevezzük őt: a Metafizikus”.

6.

A legutóbbi időkig magától értetődőnek vett különbségtétel természetes és mesterséges között – amely ma ismét fölöslegessé és időszerűtlenné válik – a középkorban és az újkor elején szintén nem látszott alapvetőnek. Az ember-alkotta és a természetes módon létrejött dolgok közti határnak már csak azért sem volt különösebb jelentősége, mert a természetet viszont Isten alkotta meg, így az bizonyos tekintetben szintén „mesterséges” kreálmánynak számított. Isten nézőpontjából az egész világ mesterséges, az ember szempontjából viszont természetfölötti eredetű: így a „természetes” fogalmának vajmi kevés a jelentősége. Hogy valaki elsősorban a falak vagy inkább a lelkek építészé kíván lenni, jóformán csak technikai kérdés. Mindkét alkotmányra hasonló törvények vonatkoznak, mind a két esetben hasonló eljárásokat kell követni. Az elme maga is szerkezet, akár a test, a test maga is elemekből áll össze, akár egy város, a társadalom úgy működik, mint a test vagy mint a lélek. A természet szintjei közti megfelelések átjárhatóvá, mintázatok mentén elrendezhetővé teszik a világot. Ezért is fordulhat elő, hogy adott esetben nemcsak

azt nehéz eldönteni, hogy egy megépítésre váró ideális város vagy egy színpad tervezetét látjuk, hanem azt is, hogy amit egy-egy szerző eszményi állapotként felvázol, mire vonatkozik: az ember belvilágára vagy a külvilágra. Konkrét terv vagy utópisztikus bölcselkedés. Egy-egy mű esetében a szakirodalom hol amellet érvel, hogy konkrét társadalmi javaslattal, megépítendő várossal van dolgunk, hol amellet, hogy ez allegorikus értekezés, utópisztikus bölcselet. A kérdés nemegyszer eldönthetetlen: alighanem azért, mert a szerzők nem ilyen ellentétpárokból gondolkodtak, ezért nem is tartották fontosnak elválasztani külsőt és belsőt, valóságosat és fiktívet, urbanisztikát és utópiát. Épp ellenkezőleg. Tudatában voltak az alapvető igazságnak, hogy végső soron minden város: utópia.

a falaktól a lélekig

Épp amennyire utópisztikus létező az ideális ember. Véglegesen soha nem megvalósított, de szünet nélkül megvalósulásban lévő. Egyes eszményi városleírások egyúttal a tökéletes ember tervrajzai.

Talán sehol sem annyira szembetűnő ez, mint Bartolomeo Del Bene 1585-ben született *Civitas veri sive morum...* című munkájában, ami hexamaterekbe foglalt utópisztikus utazás a városként ábrázolt tökéletes elmében. Vagy a tökéletes elmeként ábrázolt városban. Ez az irat megteszi a következő lépést, a falaktól a lélekig és nem a testben, hanem az elmében látja meg a város archetípusát, a város tükrében pedig az értelemét. Egy tökéletes architektúra nem is követhet más mintát, mint a tökéletes filozófiáét. Az eszményi város mintája eszerint az arisztotelészi lélek-szerkezet.

Az öt érzék öt kapujából indulnak sugárutak a város belsejébe: a kapuzat minden eleme, az azokat díszítő szobrok és feliratok részletei is gondos kimunkálásra kerültek. A város szívében jókora sziklatömb emelkedik, amelyen a szellemi erényeknek (mesterség, okosság, tudomány, intelligencia, bölcsesség) szentelt öt templom áll a tűzoszlop körül, mely a lélek legközepében lángol. Három lépcsősoron lehet felhágni a sziklatömb tetejére, a szentélyekhez: a grádicsok a belső érzékek (*sensus communis, imaginatio, memoria*). Itt minden végtelenül kifinomult: az ámuló

utazó szerepét sem egy szerencsétlen flótás, partra vetett hajótörött játssza, hanem Margit, savoyai hercegnő, akit pedig nem más kalauzol végig ezen az egyszerre külső és belső utazáson, mint a tárgyban legszakavatottabb idegenvezető: Arisztotelész.

Del Bene célja – a többinél sokkal egyértelműbben – a szubjektum építésze. Az ideális szubjektum megformálásra vár, értő tervezőmérnökre, éppúgy, mint a városok. Túl sokszor tévedünk el a lélek sikátoraiban, hogysen félvállról lehetne venni az ilyesmit. Ott áll az ember tanácstalanul hajnalok hajnalán, önmaga valamely ismeretlen kerületének köd-ülte, sohasem-látott tereinek egyikén, fél és csodálkozik – milyen jól jönne ilyenkor, ha lámpással a kezében felbukkanna valamelyik sarkon a jó öreg Arisztotelész, és utat mutatna hazafelé.

7.

Az az üres hatszög a város közepén úgy hat, mint egy kolosszális színpad, amely a darab kezdetére vár, a házak pedig díszletekként vonulnak fel ehhez a soha meg nem született tragédiához. Amelynek arról kellett volna szólnia, hogy a derék venetói vitézek visszaverik a beste török előrenyomulását. Így megszülethetett volna a történet, amelynek kedvéért ez az egész itt létrejött, megképződhetett volna a mítosz, amely a város létének súlyt és értelmet, elbeszélést, tehát sorsot ad. De Palmanova megrekedt feleúton, a történettelenségben. A díszlet már áll, a tökéletes város adott a tökéletes sorshoz, de a cselekmény csak nem akar beindulni, a katarzis pedig elmarad. Több mint kellemetlen.

örök minták

Mert ezek szerint mítoszra mégiscsak szükség lenne. Az antik szerzők is úgy tudták, hogy a dráma alapja a mítosz: az vetül rá az emberi sorsra. Máskülönben miért is kötötték volna hőseik sorsát mitikus alakzatokhoz. Éppen ebből

születik a drámai feszültség: az örök minták és az egyéni esetlegességek konfliktusából. Mármint, ha valaki kizárólag az örök mintához ragaszkodik, és egy az egyben annak megvalósítására törekszik, ahhoz színpadra semmi szükség, hiszen sem tragikus, sem komikus bonyodalmakra nincs kilátás. A tökéletes városok színpadán sem az embereknek, sem az isteneknek nincs sok keresnivalójuk, hiszen ott minden befejezett, végleges, mozdulatlan.

*

Amikor a Rómából menekült építész, Antonio Averlino – humanista álnevén Filarete, az „Erénykedvelő” – megtervezte a maga változatát az eszményi városra, a mítosz megteremtését sem mulasztotta el. Minthogy a milánói hercegeknél lelt menedékre – Rómából azért kényszerült kereket oldani, mert olyannyira kedvelte az erényt, hogy eltulajdonította Keresztelő Szent János fejének ereklyéjét –, így egyértelmű volt, hogy várostervezetét újdonsült patrónusai, a Sforzák után Sforzindának keresztelje. Sforzinda tervrajza már Palmanova közvetlen előképe, csak éppen nem kilenc, hanem nyolcszögletű. Filarete aprólékosan leírja, hogy a képzeletbeli város kikötőjén dolgozó munkások egy nap kőcokkára bukkantak az iszapban. A kötömb egy aranykönyvet rejtett magában, mely görögül íródott, és elbeszélte Sforzinda elődjének,

Plousiopolisnak az alapítását. Mint egy álom az álomban: Filarete körültekintését dicséri, hogy nemcsak térben, hanem időben is megalapozza városát, de még azon túl, a mítosz időtlenségében is. Máskülönben az eredmény, legyen bármilyen tökéletes az alaprajz, csak súlytalan díszlet. Filarete tehát a maga sajátos, reneszánsz módján realista: sem vagyon-, sem más természetű közösséget nem vizionál, városának polgárait nem járátja egyforma lenvászón csuhában, ellenben az utcákra vízi utakat tervez, és megálmodja a Bűn és Erény tízemeletes épületét, amelynek legfelső szintjén a szellemtudományokat okítják, legalsó szintjén viszont egy bordélyház foglal helyet.

✱

Még egy ok, amiért tökéletességükben is annyira élettelenek, élettelenységükben pedig oly szuggesztívek a tökéletes város látképek, amelyek az urbinói herceg udvarában készültek, és amelyekről már említettük, hogy nehéz megkülönböztetni azokat a színpadi hátterektől, ha egyáltalán érdemes. A szintisza jelenben állnak, sem

idő, sem történet, sem mítosz nem árnyalja a homlokzatokat. Vér, könny, az élet velejáró kipárolgásai és nedvei nem tapadnak hozzájuk. Az idő eltávozott fölülük. Van, aki – de Chirico képeivel egyetemben – „az eleven halál tereiként” aposztrofálja őket, „emberek utáni” városképekként. [4] Ami féligazságnak tűnik, amennyiben tényleg drámai szín-terekről van szó. Ez a látvány nemcsak ember utáni, hanem istenek utáni időt sugall. Ahogy az ember nélkül nincsen tragédia, istenek, felsőbb hatalmak nélkül sincsen, akik a sorssal mint üveggyöngyökkel játszanak, és néha elejtik azokat. Ha csak az istenek távoznak a színről, és az ember ott marad – anélkül, hogy porondra lépne, vállalva a sors kockázatát, meghúzódva inkább a betett ablaktáblák mögött abban a reményben, hogy a tragédiát vagy a nevetségessé válást így meg lehet úszni –, akkor születik meg a drámaiságtól mentes dráma, amit például Beckettől oly jól ismerünk. Ami tragédiának komikus, komédiának tragikus, és ahol a katarzis lehetősége föl sem merül.

most következik a trükk

A reneszánsz kori utópisták, akik elméletben dolgozták ki ideális társadalmait, fiktív életeteket használva építőkövekként, úgy tűnik, pontosan tudták, hogy mítosz vagy metafizika

nélkül nem forr ki lélek, lelkek nélkül pedig nem jön létre város. Dísztet legfeljebb. Filarete a mítoszból bíz, Del Bene a lélek tüzeit őrző filozófiában, Campanella a csillagok mintázataiban. A mérnökök hatalmas, négy- nyolc- vagy kilencágú mágikus talizmánokat terveznek városok képében, skrupulusok nélkül hívva segítségül asztrológiát és számmissztikát, hátha sikerül leédesgetni, idecsalogatni az isteneket, szóra bírni a vonakodó eget, metafizikát kódolni a fizikai létezésbe. Ez szintisztán mágikus gondolkodás. Csodálnivaló, hogy az egyház szó nélkül asszisztált mindehhez, bár lehet, hogy Róma 1527-es kifosztása és a reformáció fellángolása együtt épp eléggé lekötötte a figyelmüket. Vagy csak nem találták az efféle gondolat kísérleteket számottevőnek. Pedig érdemes lett volna Morus Tamásra figyelni, aki szántszándékkal a legabszurdabb koordináták közé helyezte elmeszüleményét: Nemhely szigetére, a Víztelen folyó partján egy Névtelen nevű király építette városba, melynek neve: Láthatatlan. Az illet könnyű volt tréfának venni. Pedig Morus nyíltan megmondta, mit tesz: mint a bűvész, aki nógatja közönségét, hogy a kezét figyeljék, mert most

következik a trükk. Ami voltaképp ez a mondat volt. Morus leírta Láthatatlan városát, ami így létrejött, még hozzá nevéhez híven láthatatlanul, mert az ilyesmit először az elmékben kell kivitelezni. Ha tetszik, mítoszt alkotni, ami előbb-utóbb átkéredzkedik a valóságba. Elég egymás után sokszor felvázolni a csillagformájú erődvárost, hogy egyszer megépüljön. Ha elég sokszor álmodják meg az egalitárius, személytelen, vagyontalan és ötlettelen társadalmat, előbb vagy utóbb, de mindenképpen megpróbálják majd meg is valósítani.

8.

Nem az emberi igyekezet hiányosságain múlik. Filarete, Campanella vagy a rózsakeresztes Valentin Andreae hihetőleg mindent elkövettek, hogy számításaikból semmi se maradjon ki, hogy lehetőleg a kozmosz összes tényezőjét és az élet valamennyi alakzatát figyelembe vegyék, azokat harmonikusan, egyetemes törvényeknek megfelelően rendezve el, hátha az egyensúly pontját elérve végre véget

ér ez az univerzális vircsaft, amit történelemnek neveznek. És amelynek hajtóereje a tökéletlenség, valamint a tökéletlenség szította jogos elégedetlenség. A tökéletes város első és kivédhetetlen hibája épp a jelzőjében rejlik.

zárt rendszer

Holott elég lett volna a Mennyei Jeruzsálemre gondolniuk, a városra, ami nem befejezett tény, hanem *lehetőség*; és nem készen, hanem alakulóban van. Alkotódik, ezzel mutatva rá a városok – mármint a valódi városok – alapvető ismervére:

a kitettség az állandó metamorfózisnak, más szóval, hogy úton vannak, tehát nem tökéletesek. Ahogyan egy elbeszélés is folyamat, egy város is az. Egy város, bármely város, zajló történetek összessége, és ebben hasonlít mindenekelőtt a lélekre. Ezért egy létező város – az ideálissal ellentétben – sohasem maradéktalanul azonos önmagával, mindig úton van, hajszálra úgy, ahogyan az ember érzékeli önmagát. Mindkettő olyan létező, ami valóságát a jövőből nyeri, abból, ami felé halad. Az utópisztikus város ennek tagadása: zárt rendszer, ahonnan a bukás, az esendőség, a véletlen eleve ki lett küszöbölve, és ahonnan ezekkel együtt a szabadságot is sikerült kigyomlálni. És a sorsot mint a szabadság alakzatait. Palmanovában alig vannak fák: az ideális városok látképein egyáltalán nem szerepelnek, ahogyan de Chirico posztideális városaiban sem találkozni velük. (Apollinaire mondta róla: „de Chirico a fák ellensége és a szobrok barátja”.) A fák nőnek, amerre nekik tetszik, ősszel a lombjukat hullajtják, elcsúfítva a kőlapok geometriáját, és megakadályozva a tekintetet, hogy zavartalanul utazhasson az ideális, ám nemlétező enyészpont felé.

9.

Palmanova kudarcának vagy szebben mondva hibrid-jellegének, kentauri arculatának – hogy városnak erőd, erődnek viszont város – köszönhetem, hogy egyidejűleg több utat sikerült megtennem ugyanazon lépésekkel. Megint a dörzsölt velenceieknek lett igazuk. Hogy Utópiában jártam – a sok közül az egyik lehetséges lehetetlenségben – már nem azt jelenti, hogy sehol sem voltam, hanem hogy mindenhol. Ugyanis őrzi magában az összes idáig vezető utat, a valamikor megálmodott, tovább és még tovább csiszolt ideális városok árnyait, a centrálisra hangolt városok összes szellemképét. Így lehettem egyszerre – bizonyos fokig – Adocentynben, a

Napvárosban, Patrizi *Città Felice*jében és a Filarete-féle Sforzindában, és mind az összes meg nem valósult várost megvizitálhattam ebben az egy megvalósultban. Amelynek ideáját éppen megvalósulása tette tönkre: a történelemben nem tudott belépni, de a mitikus időben megmaradni sem.

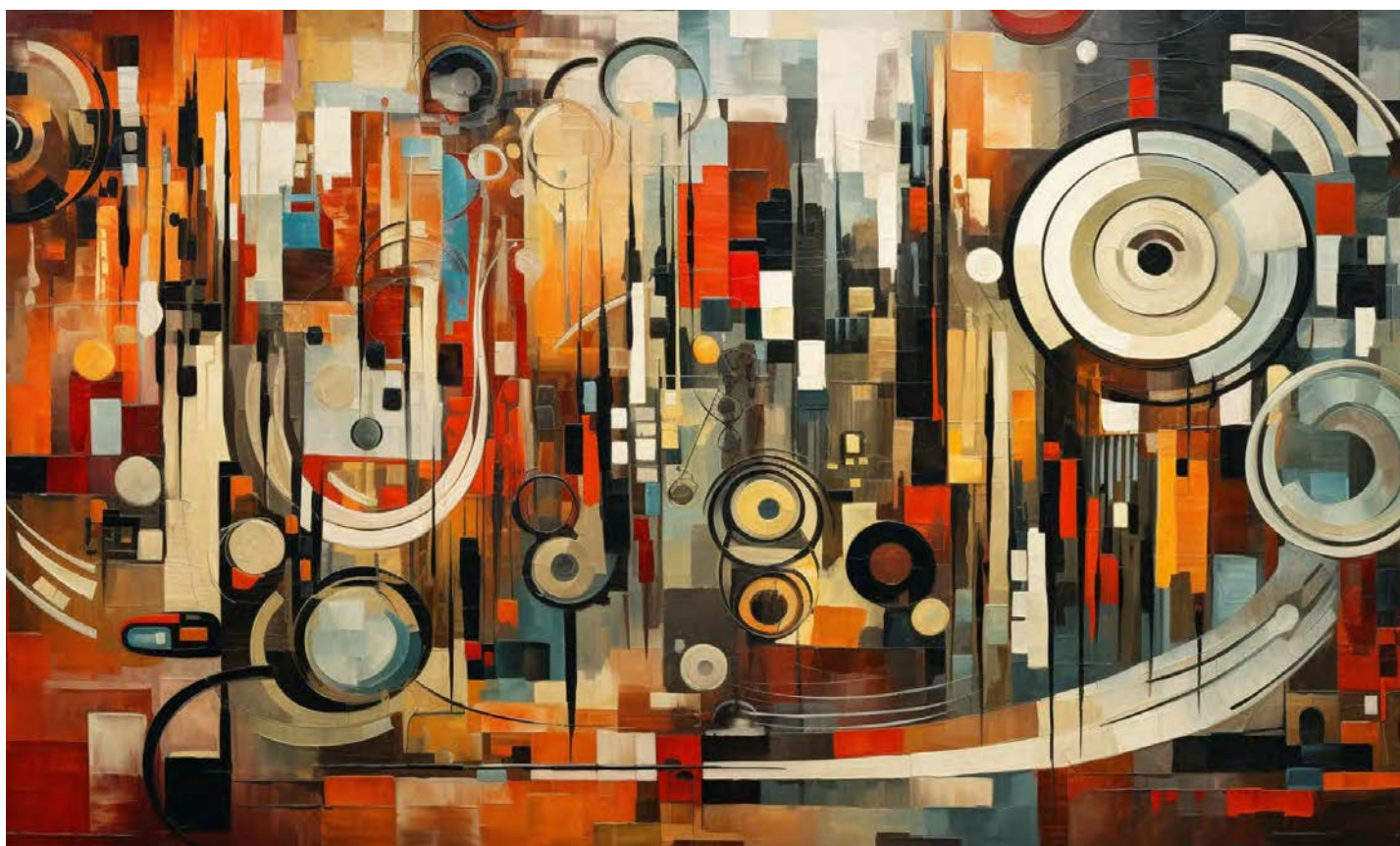
Palmanovát ez a kudarc nem tökéletes, hanem igazi várossá avatta. Ez lett utolsó építőköve. Mert a következetes geometria, a sáncok cikcakkjai, és főképpen: hogy nincsen igazi szíve, csak középpontja van, továbbra is fenntartja kentauri jellegét, a kettősséget, amely miatt félig álombéli közegben jár az utazó, mintha de Chirico fejében bókászna, sziesztaidőben. Valósággal vágyakozik a kukoricaföldek zöld, zabolátlan hullámozására ott a falakon túl, a nyárfák-árnyékolta, girbegurba országútra és a szőlőskertekre, amelyek közepéből csak elvétele bukkan elő egy-egy üdítően váratlan házikó. És a pohárban szalmaszínűen gyöngyöző friuli borra a nap végén, amikor az alkonyattal újraindul az idő, hogy tovább vigye törekénységünket az ismeretlenbe.

1. Ehhez I. Frazer-Imregyhézi Monika, *Marsilio Ficino De vita coelitus comparandája és a Picatrix*, in: Orpheus Noster, 2020/1. ↑
2. Ehhez: Hajnóczy Gábor, *Az ideális város a reneszánszban*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1994, p. 109 és skk. ↑
3. Mund Katalin: *Társada-lomtalanítás* <https://ligetmuhely.com/liget/mund-katalin-tarsada-lomtalanitas/> ↑
4. L. Földényi F. László, *Az eleven halál terei*, Jelenkor, Bp. ↑
kép | vecteezy.com

Kovács Gábor

FÉLELEM A GÉPEK URALMÁTÓL ÉS A BUTLERI DZSIHÁD

2024-09-02 | ESSZÉ

Ráközelítés: a science fiction

Idézet az Orániai Katolikus Bibliából: „Ne készíts gépezetet az emberi elme hasonlatosságára!” Ilyen című könyv nem létezik: a képzelet szüleménye. Ám a science-fiction alternatív univerzumainak egyikében ismert és fontos mű. Az univerzum teremtetője Frank Herbert, amerikai science-fiction szerző, a műfajban klasszikusnak számító *Dűne* című regényfolyam, illetve az abból kinövő sorozat írója.

[1] A galaktikus civilizáció motívuma persze megihlette a filmipart is, a legújabb verzió a közelmúltban készült el. [2] Herbert monumentális víziójában különféle erők vetélkednek a galaxis fölötti uralomért, a császári trón megkaparintásáért. A szerzőt a kései római birodalom és a középkor ihlette, de a történeteket technicizált világba helyezte: űrutazás, robotok, génmanipuláció, eugenika. A császári trónért vetélkedő feudális hűbérurak bolygók és naprendszerek felett uralkodnak; a cselekmény mozgatója a premodern harci-katonai ethosz köntösében megjelenő hatalomvágy. Egyfajta technicizált szociáldarwinista posztmodern világ ez, amelyben a varázstalanított modernitás mágiával és vallási próféciákkal átítatott valóságnak adja át helyét; ám a vallás a génmódosítással felturbózott tömegmanipuláció.

hömpölygő történet

Számunkra itt a valóságos világból kölcsönzött név érdekes. A szélesen hömpölygő történet fontos eleme, hogy a távoli múltban fellázadtak a gépek uralma ellen: ez volt a butleri dzsihád, melynek során elpusztították a nagy hatalmú gondolkodó masinákat. [4] Az esemény bekerült a vallási iratokba: innen az írás kezdő mondatában idézett parancsolat.

Frank Herbert valóságosan létező személyre és az ő könyvére utal. A szerző Samuel Butler, a mű pedig az először 1872-ben megjelent *Erewhon*. A hosszú viktoriánus kor ellentmondásos valósága egyébként megihletett jeles kortárs science-fiction szerzőket. Elég William Gibson és Bruce Sterling briliáns, a *gőz-punk* vagy a *kiber-punk* zsánerbe sorolható regényére, *A gépezetre* utalni. Ez alternatív történelem, azaz uchrónia, amelyben a napóleoni háborúk utáni évtizedekben az angol politikai elit gépimádó frakciója, a radikálisok – Lord Byron vezetésével – felülkerekednek a konzervatívokon, és az események elkanyarodnak a valóságos történelem pályájától. Fura hibrid civilizáció emelkedik fel, amelynek arculatát a gőzgép és a matematikus Charles Babbage – aki ugyanúgy valóságos személy, mint Byron – zsenije által létrehozott gőzmeghajtású, lyukkártyás számítógép határozzák meg. A könyvben a számítógépre támaszkodó totális állami kontroll erői és az alternatív viktoriánus történelem hackerei, a klakkerek – akik a számítógépben, hasonlóan az 1990-es évek posztmodern gondolkodóihoz, az egyéni autonómia és a művészi kreativitás eszközét látják – küzdenek egymással. Ebben az alternatív 19. században játszódó kiber-punk történetben saját korunk dilemmáira ismerünk: arról folynak a viták, hogy a világháló

vajon új, totális megfigyelésen alapuló digitális zsarnokságba torkollik vagy éppen ellenkezőleg, új digitális demokrácia lehetőségét alapozza meg. ^[5] A sztorihoz autentikus történelmi háttérrel ad a viktoriánus korszak nagyon is valóságosan létező szenvedélyes érdeklődése a Gép – így nagybetűvel – iránt, amely a korszakban mindvégig egyszerre rajongás és paranoiás félelem tárgya. ^[6]

A viktoriánus kor és az evolúciós paradigma

Igen hosszú korszak ez: Viktória királynő 1837-ben lesz Nagy Britannia uralkodója, s 1901-es haláláig ül a trónon. A viktoriánus éra kezdete a napóleoni háborúkat lezáró 1815-ös békerendezés által kialakított világ, s a 20. század elején ér véget, amikor a horizonton már fölsejlenek az első világháború kontúrjai. Átmeneti időszak; a gyarmatai révén több kontinensre átnyúló Brit Birodalom aranykora. A Pax Britannica a 19. század második felétől a századvégig tart – az új kihívók, az 1871-ben kikiáltott német császárság, s a tengerentúli kolosszus, az USA csak a század végén jelentkeznek.

metafizikai küzdelem

A viktoriánus kor évtizedeiben jelenik meg és válik meghatározóvá a modern technológia problematikája a tudományban, a filozófiában és az irodalomban. Az *organikus* és *mechanikus*

dichotómia. Az ellentétpár a felvilágosodás racionalizmusát opponáló romantika terméke: ez állítja szembe a mesterséges, természetidegen, a diszkurzív racionalitás eredményeként létrejövő mechanikus szférát a természet működésmódjai által alkotott organikus szférával. A mechanikus számos dolgot jelent, a társadalomszervezéstől és politikától a világot ok-okozati sémákkal meghatározott determinisztikus gondolkodásmódig és a 19. század elejétől kibontakozó gépi technológiáig; úgyszólván mindent, amit általában a felemelkedő modern világ jellemzőiként tartanak számon. Sokan úgy vélik, koruk lényege az organikus és a gépi princípium metafizikai küzdelme, ahogyan Thomas Carlyle megfogalmazta: „Ha arra kényszerülnénk, hogy korunkra egyetlen jelzőt válasszunk, kísértésbe esnénk, hogy

ne heroikus, vallási, filozófiai vagy morális korszaknak nevezzük, hanem mindenekelőtt mechanikus korszaknak. Ez a Gépezet korszaka, a szó minden belső és külső értelmében.” [7]

A Gépezet korszakának emblematikus szereplője a gőzgép. Nagy Britannia itt is lépéselőnyben van, nagyon sokáig utcahosszal előzi a kontinentális Európát: a gőz átalakítja a közlekedést, a gyáripart, a táj arculatát; a régi vidéki Anglia, a nosztalgikusan emlegetett *merry old England* bukolikus képének éles ellentétéként megjelenik, s a mindennapi életet és gondolkodásmódot egyre inkább meghatározza az új iparvárosok csúf, füstös valósága. Ha összehasonlítjuk Charles Dickens 1836-os *Pickwick Klub* regényének Angliáját az 1854-es *Nehéz időkben* lefestett, a koksztváros uralta Angliával, érthetővé válnak a heves és ambivalens reakciók, a nemegyszer erős averzió, amely a viktoriánus korszak kultúrkritikáját jellemzik, Thomas Carlye-től és John Ruskintól William Morrisig és H. G. Wellsig.

Organikus és mechanikus dichotómiája a korszak köz- és tudományos gondolkodását meghatározó evolúciós paradigma keretében jelenik meg – mondhatni: benne van a levegőben. Ám az evolúciós elmélet korántsem egységes, megvan a maga evolúciója: hosszú történet, számos szereplővel. [8] A francia Jean-Baptiste Lamarck, az evolúciós paradigma egyik első nagy alakja még a század elején a különböző földtörténeti rétegekből származó állat- és növénymaradványokból jut arra a következtetésre, hogy az élővilág időbeli folyamat során bontakozott ki. De a legismertebb Charles Darwin, aki a Beagle nevű hajón tett 1831–36 közötti utazásai

során végzett kutatásaira támaszkodva hazatérte után még két évtizedig dolgozik a teórián, és 1859-ben megjelenteti *A fajok eredete* című könyvét, amely az evolucionizmus bibliájává válik. Az elméletet tudománnyá Charles Darwin tette. Lamarck és Darwin koncepciója számos ponton eltér; abban a kérdésben pedig, hogy mi az evolúció mozgatórugója, kifejezetten szemben állnak. Lamarck a szerzett tulajdonságok öröklődését teszi meg a változások okának, Darwin a természetes kiválasztásban, a környezeti változásokhoz való sikeres alkalmazkodásban találja. Ide megy vissza a két, egymással dühödött vitákba keveredő irányzat, a lamarckizmus és a darwinizmus. Előbbi hívei egy teleologikus, irányított evolúció mellett érvelnek – a *télosz*, vagyis a változást mozgató cél az organizmusok belső dinamizmusának eredménye; Henry Bergson ezt nevezi majd *élan vital*nak, vagyis az élet belső mozgatóerejének, életlendületnek ^[9] – míg a darwinista iskola a kívülről jövő környezeti stimulusban látja az evolúciós változások okát. A biológia 20. századi fejlődése egyértelműen Darwint igazolta. A darwini teóriából kinövő modern evolúcióelmélet valójában nem a komplexitás növekedéseként értelmezett fejlődést magyarázza, hanem a fajok eredetét, ahogyan a könyvcím is jelzi. ^[10]

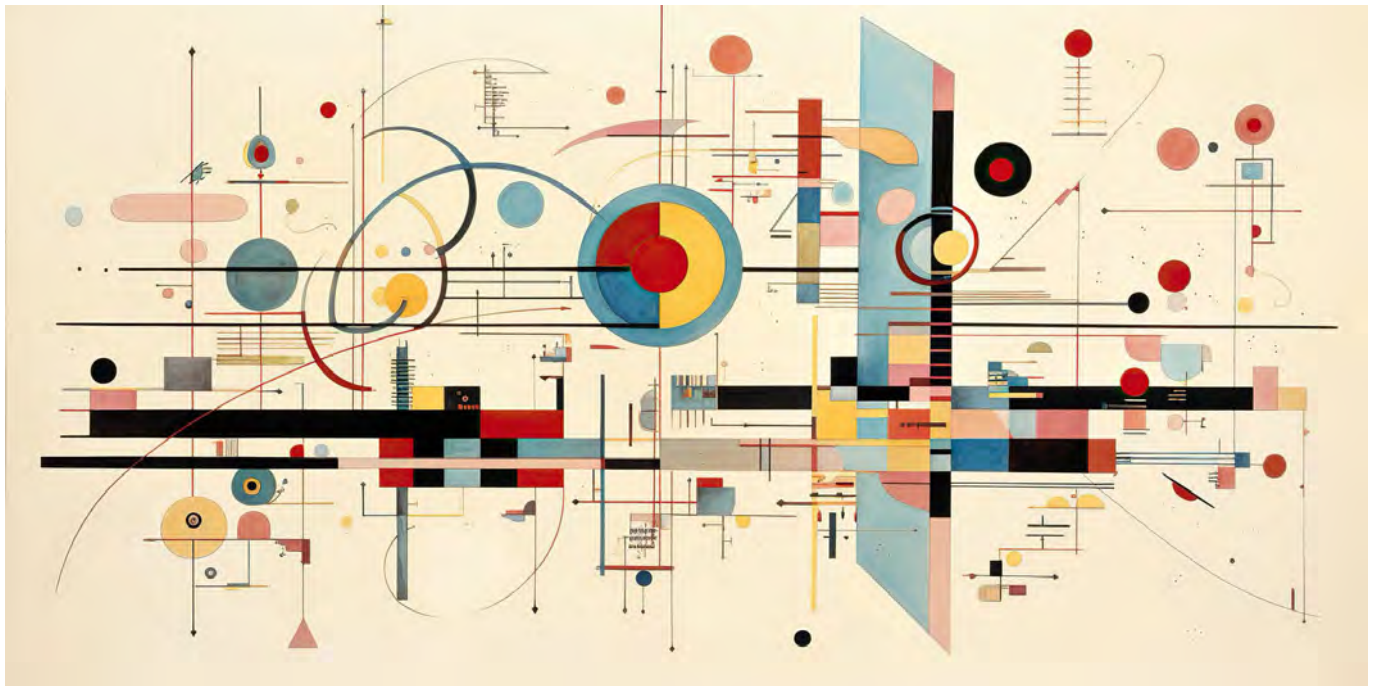
Ami számunkra most lényeges, hogy *organikus és mechanikus, vagyis szerves és gépi ellentéte az evolúciós paradigmán belül átértelmeződik*.

dühödött vita

Az evolúció elmélete alapvetően befolyásolta a természettudományok és társadalomtudományok lehetséges viszonyáról vallott koncepciókat is. Az ugyancsak 19. században megjelenő szociológia jól tudta alkalmazni az evolúciós teóriát. A 19. századi – a század végére kifáradó és az első világháború után alapjában megkérdőjelezett – progresszivisták világkép számára új perspektívát kínál az evolúció elmélete; ^[11] ugyanakkor sok problémát is fölvet. Ha a fejlődést egyre komplexebb rendszerek kialakulásának tekintjük, és ezt a kritériumot átvisszük az emberi történelem területére, különösen élessé válik az ellentét, amely a természetes kiválasztás hívei és az irányított evolúció képviselői között oly dühödött vitát kavart a viktoriánus korszak évtizedeiben. ^[12]

A természetes kiválasztás darwini koncepciója túl mechanisztikus megoldásnak tűnt a kortárs kritikusok számára. Ám közelebbről megvizsgálva érdekes paradoxonra kell felfigyelnünk – írja Robert M. Young. ^[13] Darwin elmélete ugyanis specifikus. A biológia területén ad szaktudományos magyarázatot az élővilág fajainak kialakulására – így joggal vélekedik úgy a tudománytörténet, hogy Darwin volt az első, aki tudományos teóriát formált a maga korában ismert, de tudományos formában nem alátámasztott hipotézisből. Ezzel szemben ott van a teória elképesztően általános hatása: jószerivel nem található a korabeli tudománynak és kultúrának olyan szegmense, amelyet ne befolyásolna. Vajon igaza van-e Lewis Mumfordnak – Samuel Butler munkásságának és személyiségének nagy csodálója ő ^[14] –, hogy Darwin könyve azért válhatott egy hosszú korszak bibliájává, mert a természetes kiválasztás mechanizmusa alkalmasnak bizonyult a korlátozatlan, szabadversenyos kapitalizmus kíméletlen valóságának nem csupán a magyarázatára, hanem – morális alapú – legitimációjára? ^[15] Ha ugyanis ez a természettörvény a legalkalmasabb a túlélésre, miért volna baj, ha hagyjuk érvényesülni az emberi életben? Ám, ha el is fogadjuk ezt a funkcionalista magyarázatot, választ nem ad arra, hogy Darwin elmélete miért alkalmas a funkció betöltésére. Robert M. Young a darwini teória nyelvezetének kétértelműségében, antropomorfizálásában találja meg az okot. A természetes kiválasztás a korabeli kontextusban óhatatlanul fölveti a kérdést: ha van kiválasztás, ki az, aki kiválaszt? Szóval előkerül Isten szerepének igen-igen kényessé vált kérdése. A modernitás kezdete óta probléma ez, még hozzá egyre akutabb probléma. Newton matematikával leírható univerzális fizikai törvények által működtetett világegyetemében Isten óhatatlanul háttérbe szorul – jóllehet maga Newton, hasonlóan a természettudósok többségéhez, mélyen hívő ember, aki teológiai traktátusokat ír a *János jelenéseiről*. ^[16] Aztán a 19. században központi kérdéssé lesz a világ teremtésének problémája; a geológia, majd a biológia felismeréseinek nyomán felül kell vizsgálni az egyszeri isteni teremtés eredményeként létrejött statikus világ koncepcióját. A hagyományos teológiai probléma, hogy egy abszolút jó és mindenható Isten eszméje miképpen egyeztethető össze a világban jelenlevő rossz-szal, most kiegészül egy másikkal. Vajon az új biológiai fajok természeti törvények szerinti létrejötte miképpen egyeztethető össze az isteni cél által vezérelt – teleologikus – univerzum képével? Ez az alapja az egész 19. századon végighúzó –

később újra és újra előkerülő – dühödt vitának az isteni tervezés és a mechanikusan, személytelenül működő természetes kiválasztás hívei között. Samuel Butler is emiatt fordul szembe a kezdetben rajongva csodált Darwinnal.

Darwinra cambridge-i egyetemistaként erősen hatott a korszak neves vallásfilozófusának és teológusának, William Paley-nek a *Természeti teológia, avagy Isten tulajdonságai és létezésének bizonyítékai* című műve. Az 1802-es könyvben a szerző úgy érvel, hogy a természettudomány és az arra épülő mechanikus világkép korántsem összeegyeztethetetlen a keresztény hittel. ^[17] Gondolatmenetének központi eleme a népszerű metafora, amely Isten és az általa teremtetett világ viszonyát az óra és az órasmester kapcsolatához hasonlítja. Az órának megvannak a maga működéstörvényei, amelyek a szerkezet mozgását szabályozzák, nincsen szükség isteni beavatkozásra; ám a szerkezet maga mégiscsak az isteni tervezés eredménye. Vagyis az óra létezése feltételezi az órasmestert. ^[18] Nyilvánvaló a kompromisszum szándéka: megmenteni Isten eszméjét a diadalmasan előretörő tudomány korában, ám nem kevésbé nyilvánvaló, hogy – a premodern koncepcióhoz képest ^[19] – mégiscsak visszavonulás ez. Az órasmesternek csak akkor kell beavatkoznia, ha a szerkezet elromlik – ez az isteni csoda esete –, egyébként Isten tétlenségre kárhoztatott, létezése elhalványul. A cselekvő Isten hite fokozatosan *deizmussá* változik.

szilárd törvények

Darwin *A fajok eredetének* megírása után, a természetes kiválasztás mechanizmusának teóriájára támaszkodva elutasítja az isteni tervezés eszméjét.

Önéletrajzában írja: „Jóllehet életemnek egy

meglehetősen kései periódusáig nem foglalkoztam túl sokat egy személyes Isten létezésének kérdésével, itt most leírom bizonytalan következtetéseimet, amelyekhez el kellett jutnom. A természetben levő tervezésnek Paley által behozott régi érve – amely számomra korábban oly meggyőzőnek tűnt – elesik, most hogy felfedeztem a természetes kiválasztás törvényét. Például többé nem érvelhetünk úgy, hogy a dupla fedelű kagyló két fedele közötti csodálatos záróizmot éppen úgy egy értelmes lénynek kellett teremtenie, ahogyan az ajtó zsanérját egy embernek. Úgy tűnik, hogy nincsen több tervezés a szerves létezők változatosságában és a természetes kiválasztás működésében, mint abban, hogy éppen merre fúj a szél. A természetben minden szilárd törvények eredménye.” [20]

Ez a szövegrészlet – amely a kötet Darwin vallási nézeteivel foglalkozó részében található – több szempontból is érdekes. Miközben elutasítja a tervezett evolúció gondolatát, mondván, hogy a természetes kiválasztás ezt megcáfolja, érezhető egyfajta bizonytalanság is. Ez visszaköszön leveleiben is; egy helyütt kifejti, hogy a világegyetemnek mint egésznek a szemlélete az embert arra indítja, hogy egy isteni teremtmény művének tartsa, ugyanakkor a természetes kiválasztás mechanizmusának ok-okozati törvénye kizárja a konkrét esetekben az isteni tervezés gondolatát. Másutt, egy másik, 1860-as levélben – a teodícea problémára utalva ad hangot kétségeinek: a világban túlságosan sok a szenvedés és a nyomorúság ahhoz, hogy a konkrét esetek mögött jóakarató és mindenható Isten közvetlen működését tételezzük föl. [21]

Ugyanakkor pár mondattal később azt írja, hogy nem kell ebben ateizmust látni, mert ha a világ egészét nézi, maga is hajlik valamiféle tervező Isten gondolatának elfogadására, viszont a kijelentés súlyát nyomban erősen csökkenti azzal, hogy az egyes esetekre vonatkozóan – amik ugye ok-okozati törvényszerűségek következményei – már korántsem tartja ezt elfogadhatónak. A dolog meghaladja az emberi értelmet – így summázza álláspontját. [22] Míg másutt olyat is ír, hogy a feltételezés, amely szerint Istennek személyesen, közvetlenül kellene bíbelődnie

minden részlettel, csorbítja a méltóságát. A lényeg azonban mégiscsak az, hogy az ok-okozati relációkból, vagyis a szigorúan vett tudomány szférájából száműzi az isteni tervezés hipotézisét. Nem is lehet ez másként, hiszen a természetes kiválasztás mechanizmusának leírásakor a túlélésért folytatott harcból indul ki: támaszkodik R. T. Malthus híres tézisére, amely eredetileg az emberi társadalomra vonatkozott. [23] Ennek értelmében az előállított élelemmennyiség a számtani sorozat szerint nő, míg a népesség mértani sorozat szerint; elkerülhetetlen az öldöklő küzdelem az ennivalóért. A harc oka tehát a természeti erőforrások szűkössége. [24] Malthus tétele mai, ökológiai perspektívából arra hívja fel a figyelmet, hogy a Földnek mint zárt ökológiai rendszernek korlátozottak az erőforrásai és – jóllehet a modern technológia jelentősen megváltoztatta a helyzetet – nem képes végtelen számú népesség eltartására. [25]

Az álláspontok között igen heves viták zajlanak – a legismertebb a Thomas Henry Huxley és a Samuel Wilberforce püspök közötti 1860-as összecsapás [26] –, valójában az egész korszakban nagy számban léteznek a közvetítés szándékával fellépő kompromisszumos értelmezések. Amit majd Samuel Butler mechanisztikus felfogásként utasít el, annak precíz és részletes kifejtését a Darwin bulldogjaként is emlegetett Thomas Henry Huxley, a mester egyik leghívebb tanítványa adja, aki 1874-ben írt, a karteziánus gondolkodást részletesen elemző esszéjében a gépezet-metafora mellett tör lándzsát. Szerinte Descartes-nak az állatokra mint Isten által

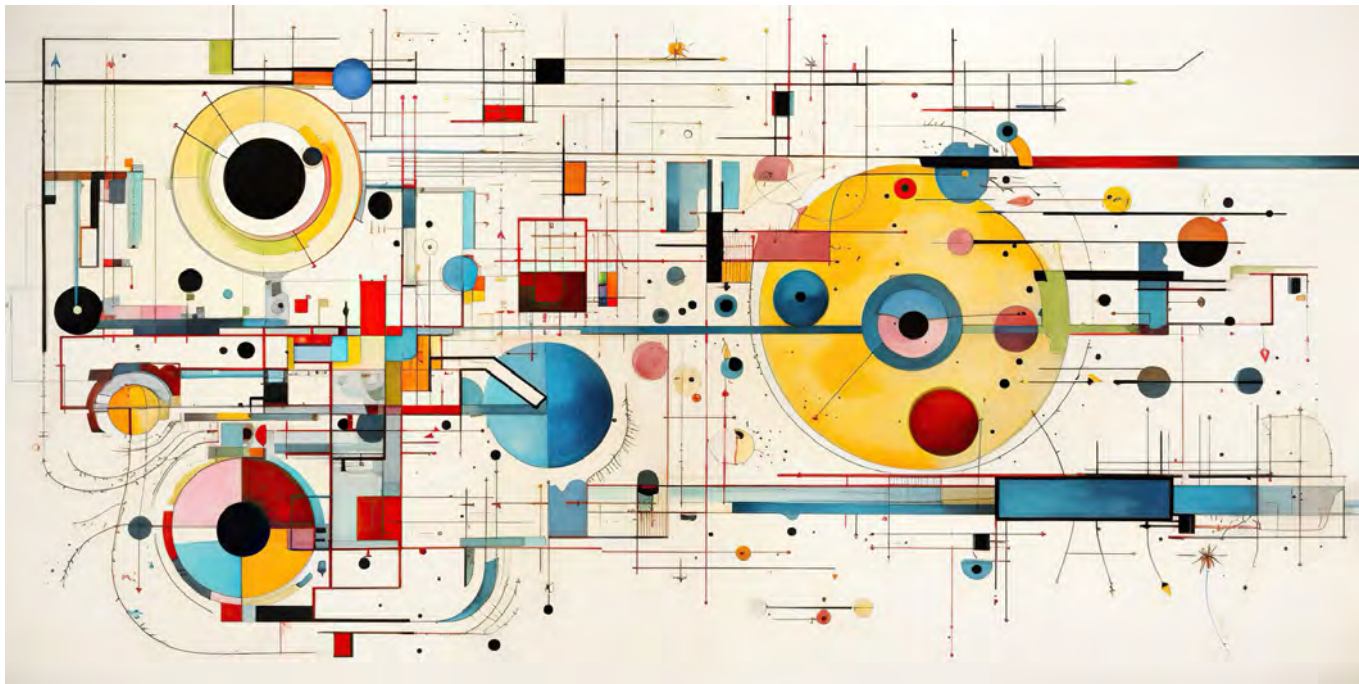
teremtett gépezetekre vonatkozó koncepciója hasznos és alkalmazható az ember működésének leírásához, beleértve a tudati működést, tehát beemelhető az evolúcióelméletbe. A tudat *epifenomén*, vagyis utólagos jellegű anyagi hordozójához, az agyhoz képest. Valamennyi tudatállapot visszavezethető az agy-szubsztancia molekuláris változásaira. Az ember olyan tudattal felruházott automata, amelyik rendelkezik szabad akaráttal; számos vonatkozásban képesek vagyunk azt tenni, amit szeretnénk. Ám ez nem befolyásolja a múltból a jelenen át a jövőbe nyúló ok-okozati láncot, amely a létezés rendjét alkotja. Tudja – írja –, hogy ezért fatalistának, materialistának és ateistának fogják tartani. Ám ezek igaztalan vádak. Nem fatalista, mert a szükségszerűséget nem a valóság szférájában alapozza meg, hanem logikai elvnek tartja, nem materialista, mert nem tudja elgondolni az anyag létezését azon elme nélkül, amelyben tükröződik, s nem is ateista, mert úgy véli, hogy a létezés végső okainak kutatása meghaladja szellemi erejét. [27]

Ám az ellentábor nem fogadja el a Huxley-féle evolúció-értelmezést, s támadásaik mindenekelőtt a természetes kiválasztás koncepciójára irányulnak. Az ellenlábasok között ott van Samuel Butler, aki az élő organizmusok belső teremtmőereje által irányított evolúcióról szóló neo-lamarckiánus színezetű koncepciót vallja. Butler az evolúció témáját összekapcsolja a modern technológiát központba állító viktoriánus kultúrkritikával. [28]

Samuel Butler (1835–1902), a korabeli viktoriánus tudományosság és irodalom fenegyereke

Az alcímben szeplő meghatározást – érezhető büszkeséggel – ő állítja önmagáról, a halála után kiadott, nevét széles körben ismertté és elismertté tevő, naplószerű, aforisztikus megjegyzésekkel teli, szubjektív élményeket és tudományos töprengéseket elegyítő *Jegyzetfüzetekben*. [29] Kortársai is így gondolják. A címkét mindenekelőtt Darwinnal folytatott vitájával érdemli ki. Pályafutása kétségkívül rendhagyó. Az anglikán papi családból származó – nagyapja püspök, apja lelkész – Butlert szülei papi pályára szánják, [30] a családi hagyományokat folytatva Cambridge-ben, a St. John's College-ban tanul, kitűnő eredménnyel végzi el klasszika-filológiai, görög és latin stúdiumait, lelkesen vesz részt a kollégium életében.

Tanulmányai befejezése után egy londoni egyházközséghez kerül, ahol – a korabeli gyakorlatnak megfelelően – laikus kisegítőként szolgál néhány hónapot. Ám az induló egyházi karrier megtörik, s Butler – miután meghasonlik a hazuról hozott vallásossággal – sohasem jut el a felszentelésig. Családja megdöbbenésére – és persze mélységes rosszallására – művészi ambíciói támadnak: festő szeretne lenni. Ki is próbálja magát ezen a pályán. Ám ezt megelőzően van egy – meghatározónak bizonyuló – kitérő. 1859–64 között Új-Zélandon tölt el 5 évet, ahol juhtenyésztő farmerként kezd új életet. ^[31] A pályamódosítást apja is támogatja, aki a gazdálkodást és az üzleti vállalkozást gentlemanhoz inkább illő elfoglaltságnak találja, mint a festészetet. Az új-zélandi intermezzo – meglepő módon, hiszen a gazdálkodást illetően sem egyéni tapasztalat, sem családi tradíció nem állt rendelkezésére – anyagilag sikeresnek bizonyul: Butler jól gazdálkodik: megduplázza az apjától kapott summát. Ez lehetővé teszi a független életvitelt. Visszatérése után Londonban telepszik le, s a Clifford's Inn-ben bérel apartmant, amelyben – későbbi rendszeres itáliai tartózkodásait leszámítva – haláláig él. Új-Zélandról hazatérve újra fest, és bár van néhány kiállítása, nem tud befutni. Az ismertséget szépírói és kritikusi – utóbb fotográfusi – tevékenysége hozza meg. Tollforgató úriember, *literary gentleman* lesz belőle: az első lépést az irodalmi pályán az 1872-ben – először névtelenül megjelenő – *Erewhon* jelenti. Ez az a könyv, amely némi bevételt is hoz – írásai nemigen keltik föl a kortársak érdeklődését. A *Jegyzetfüzetekben* ennek pozitív oldalát emeli ki: az alkotói teljesítménynek nem tesz jót, ha a szerző szeme előtt az anyagi haszon lebeg. Ironikus módon az *Erewhon* viszonylagos sikere az olvasók körében egy félreértésnek köszönhető: az eladási példányszám addig magas, míg a vásárlók azt hiszik, hogy a névtelenül megjelent első kiadás szerzője az arisztokrata kortárs, az ismert író, Sir Edward G. Bulwer-Lytton, akinek 1871-ben jelenik meg az *Eljövendő faj* című utópisztikus – szatirikus science-fiction regénye, amely ugyanúgy az evolúciós teóriát köti össze a technológiai problematikával, mint az *Erewhon*. ^[32] A közönség – tévesen – azt hiszi, hogy az utóbbi az *Eljövendő faj* folytatása, ám amikor a második kiadás címlapján megjelenik a valódi szerző neve, a vásárlókedv radikálisan megcsappan. Butler igazából csak halála után kerül be a brit irodalmi kánonba, amikor a *Jegyzetfüzetek* és *A minden testnek útja* című regénye eljut az olvasókhoz. ^[33]

Butler műkedvelő, aki formális természettudományos képzésben nem vesz részt, az egyetemen nem hallgat biológiai stúdiumokat, és nem folytat saját kutatásokat. Mégis – miután az *Erewhonban* eljátszik a technológiai evolúció gondolatával – négy könyvet ír a témáról: *Élet és szokás, Régi és új evolúció, Tudattalan emlékezet, Szerencse vagy ravaszság mint a szerves változás fő eszközei*.^[34] Ezek az evolúciós teória nemzetközi – az angol mellett a német és francia – irodalmának alapos ismeretéről tanúskodnak, de a korabeli brit szakmai közvélemény – néhány kivételtől eltekintve – rosszallólag fogadja műveit. Ezen nemigen lehet csodálkozni, hiszen a biológia professzionalizálódása – a többi élet- és természettudományhoz hasonlóan – éppen ezekre az évtizedekre tehető. A korabeli szaktudományos elutasítás valójában csak a Darwin–Butler vita elmérgesedése után következik be. Eleinte tudomány-népszerűsítési szempontból hasznosnak, valamint – stílusuk és hangvételük miatt – üdítőnek és inspirálónak találják írásait.^[35] A Darwin-tanítványok utóbb mélységesen felháborodnak, hogy egy dilettáns támadni merésze az evolúciós teória élő klasszikusát, a szentként tisztelt Mestert. A polémia elmérgesedéséhez maga Butler is hozzájárul személyeskedő hangvételével.

kikopnak a használatból

A fajok eredetének 1859-es megjelenése egybeesik Butler új-zélandi tartózkodásának kezdetével. Mohón és nagy lelkesedéssel

olvassa a könyvet, amely – sok más kortársához hasonlóan – számára is meghatározó. Ezt recenzója és az ezt követő, Darwinnal folytatott levélváltás bizonyítja. [36] Az 1872-es *Erewhon* fontos előzménye három rövid írás, amelyek ugyancsak az evolúciós teóriára adott reflexiók. [37] Ezekben a gépi evolúció problematikája van a gondolatmenet fókuszában – a szövegeket Butler később beépíti könyvébe. A gondolat nem tőle származik. Úgyszólván adja magát a dolog: a *Gépnek* mint a viktoriánus korszak uralkodó metaforájának és a szaktudományos berkeken túllépő, uralkodó ideológiává váló darwinizmusnak egymásra találása az adott közegben szükségszerű. 1860-ban Darwin amerikai kollégája és barátja, Asa Gray három egymást követő folytatásban ismerteti és elemzi *A fajok eredetében* kifejtett evolúciós teóriát. [38] Összehasonlítja a biológiai evolúció Darwin-féle koncepcióját az ember által létrehozott és használt technológiák átalakulásának, módosulásának, megújulásának, tökéletesedésének folyamatával, és úgy látja, ez igen-igen emlékeztet arra, ahogyan a természetben az élő szervezetek megváltoznak és átalakulnak, az életképtelen variánsok eltűnnek, kikopnak a használatból. A hatékonyabb, jobb eszközök és gépezetek átveszik a helyüket. Nagyon úgy tűnik, a technológiai változások menetét olyan mechanizmus irányítja, ami hasonló a természetes kiválasztás Darwin által leírt működésmódjához.

Egy nehezen besorolható könyv: Erewhon

A technológiai evolúció problematikájával foglalkozó gondolatmeneteket Butler három, *A gépek könyve* összefoglaló címet viselő fejezet formájában építette be művébe. Az első kiadás 1872-ben jelent meg, ezt 1901-ben átdolgozta, kibővítette, beillesztve két új fejezetet a növények és az állatok jogairól. Nem könnyű meghatározni a könyv műfaját. A cím – *Erewhon* (Butler az első kiadás előszava előtt külön felhívja a figyelmet a helyes kiejtésre) – eligazítani látszik: ez ugyanis anagramma, amely a *nowhere*, vagyis a semerre szó átalakításából származik. Ez utópiát, netán disztópiát sejtet, azonban többről van szó. Az egész művet átható irónia és szatirikus jelleg a Jonathan Swift-féle utazásos, utópikus keretben tált társadalomszatírával rokonítja a művet. És hát nem alaptalan az a megközelítés sem, amely a science-fiction előfutárát tiszteli Butlerben. A könyv polifonikus jellege nagyon különböző interpretációkat tesz lehetővé. [39] A. L. Morton az angol utópiáról

szóló monográfiájában joggal mutat rá, hogy Butler az *Erewhon*ban egyfajta 'kint is vagyok, bent is vagyok' pozíciót foglal el korának brit valóságával szemben. A briliáns és excentrikus anglikán lelkészfiú a paplak ablakán kihajolva nagy távolságtartással és szatirikusan ír a viktoriánus társadalomról, ugyanakkor mégis benne marad; ez sajátos ízt ad az *Erewhon*nak. [40]

A cselekmény kiindulópontját Butler saját új-zélandi élményei adják. A kalandjait elmesélő beszélő – aki az első kiadásban névtelen, s csak az 1902-es folytatásból, az *Újra Erewhonban*-ból tudjuk meg, hogy Higgsnek hívják – kalandjai egy meg nem nevezett déltengeri gyarmaton kezdődnek, ahol egy juhtenyésztő farmján dolgozik, abban a reményben, hogy egy idő után önálló vállalkozásba kezdhet. Vonzzák a látóhatáron húzódó hegyek, amelyek mögött gazdag legelőket remél, ezért fölkerelkedik, s kalandos úton átvág a hegyláncon, ahol Erewhonra talál. Idegen civilizációba csöppen. A helybeli kecskepásztorokkal történt első találkozás bukolikus idillt sejtet – ez megint csak a korabeli brit valóságra utal: Új-Zélandot a leendő gyarmatosok számára az angol gyarmatpolitika ilyesféle helyként festi le. A valóság azonban egészen más. Az idegent a helybeli hatóságok alapos vizsgálatnak vetik alá, kikérdezik, holmiját átkutatják. Nagy megdöbbenésére zsebóráját óriási botránkozással fogadják: kiderül, hogy birtoklása bűncselekmény. Csak nehezen tudja kimagyarázni a dolgot, egy időre börtönbe is zárják. Előtte azonban megmutatnak neki egy múzeumot, ahol régi szerkezetek – gőzgépek, vasúti kocsik – vannak. A koruk mellett a legfeltűnőbb vonásuk, hogy mind megrongáltak, töröttek. Az idegennek egyébként is feltűnik, hogy a helybeliek nemigen használnak gépeket: az a benyomása támad, mintha a 12–13. századi Európában járna; ezzel szemben a múzeumban látott gépmaradványok megmutatják, hogy az ország valamikor már átélt olyan technológiai forradalmat, mint amilyen Nagy-Britanniában, majd a világ többi részén zajlik a 18–19. században. Ez az indítás megelőlegezi a *poszt-technológiai társadalom* vízióját, amely *A gépek könyve* című fejezetekben kerekedik ki. Az utazót a királyi udvarból jövő parancsnak engedelmeskedve a fővárosba szállítják. Hosszú, egyhónapos utazás veszi kezdetét. Amikor a fővároshoz közeledve eltávolítják szeméről a kötést, látja, hogy az út, amelyen haladnak, valamikor vasúti töltés volt. Az egyik nagyobb városban látogatójától, aki az *esztelenség kollégiumának* hallgatója volt, első ízben értesül arról, hogy mi történt néhány évszázaddal korábban. Erewhon magasabb technológiai színvonalat ért el, mint a jelenlegi Európa, ám egyre inkább erősödött a félelem, hogy a gépek az emberi faj fölé kerekednek. Nagy viták és viharos események után a *hipotetika* – az *esztelenség kollégiumának* fő tárgya – egyik professzora a gépek elpusztítását javasolta, ami a regény cselekménye előtt 271 évvel végül be is következett. **[41]**

szatíra

A fővárosba érkezve egy gazdag üzletembernél szállásolják el: háza egy hajdani vasútállomás impozáns romjaira néz. ^[42] A helyiek által kiváló férfiúként emlegetett házigazda, Nosnibor a közelmúltban nagy összegű pénzügyi visszaélést követett el egy özvegyasszony kárára. Higgs megdöbbenésére az erewhoniak ezt egyáltalán nem tekintik bűncselekménynek. A történetnek ezen a pontján az egymás után sorjázó fejezetek a viktoriánus társadalom intézményeinek szatíráját adják. Butler kedvenc módszere a megfordítás. ^[43] A sikkasztást elkövető házigazda esetével kapcsolatosan megtudjuk, hogy amit Nagy-Britanniában bűnnek tekintenek, azt itt egyfajta morális betegségnek vagy fogyatkozásnak látják; míg a testi betegséget igen szigorúan, börtönnel, horribile dictum halálbüntetéssel sújtják, a pénzügyi visszaéléseket elkövetőket orvosi kezelésben részesítik. Ha valaki 70 éves kora előtt megbetegszik, súlyos jogi következményekkel kell szembenéznie. Az utazó részt vesz olyan tárgyaláson, ahol a tüdőbaj bűnében elmarasztalt vádlott életfogytiglani büntetést kap – és még szerencsésnek mondhatja magát, mert hajdanában ezt halálbüntetéssel sújtották. A bíró a vádbeszédben súlyosbító körülményként említi, hogy ebben az esetben visszaeső személyről van szó, akit az előző évben hörghurut bűnében már elmarasztaltak, és fiatal kora ellenére – 23 éves – már 14 alkalommal volt börtönben kisebb-nagyobb betegségek miatt. ^[44]

A balszerencse ugyancsak büntetőjogi megítélés alá esik. A bíróság előtt felelősségre vonnak egy fiatalembert, akit kiskorúsága miatt kinevezett gyámja kiforgatott vagyonából. Az ifjú védekezésében tapasztatlanságára hivatkozik, továbbá azt hozza fel mentségére, hogy túlságosan tisztelte kijelölt gyámját, és nem volt olyan, a jogban járatos tanácsadója, akihez fordulhatott volna. Erre a bíró szigorúan megfeddi: „Fiatal barátom, ne beszéljen ostobaságokat! Az embereknek nincsen joguk fiatalnak, tapasztatlannak lenniük, módfelett tisztelni gyámjukat és híjával lenniük jogban járatos tanácsadónak. Ha az ilyesfajta tapintatlanságokkal felháborodást kiváltva

sértik barátaik erkölcsi érzékét, akkor számíthatnak arra, hogy ezért megfelelő módon bűnhődniük kell!” ^[45] Ez is történik: a bíróság az ifjút a kilencfarkú macskával végrehajtandó 12 korbácsütésre ítéli, továbbá kötelezi, hogy bocsánatot kérjen a vagyonából kiforgató gyámtól. Butler a korabeli brit törvényszéki tudósításokból szinte szó szerint idéz a tényállásokat ismertető és az ítéletet indokló bírói beszédekből; az erewhoni tárgyalásokat elmesélve csupán az elkövetett bűnöket változtatja meg. ^[46] De nem csupán satíráról van szó; Butler morállal és vallással kapcsolatos nézetei tükröződnek. Hagyatékából előkerült egy 1860-ban névtelenül kiadott orvosi és filozófiai értekezés, melynek szerzőjéről csupán annyi tudható, hogy orvosi diplomával rendelkezik. A szerző bírálja a kereszténységet, mert lebecsüli a testet, jóllehet a bűnök eredete a testben gyökeredzik. A lélek csupán a test epifenoménje, vagyis egyfajta funkciója; a testét elhanyagoló egyén nem lehet erényes. A morál forrása nem az isteni kinyilatkoztatás, hanem a természeti törvény. A boldogság és az egészség az erényes élet jele. Olyan új természeti vallásra van szükség, amely a moralitást a testi egészségben alapozza meg. Jóllehet a szerző a természet és nem Isten törvényeire hivatkozik, azt a morálteológiai nyelvet használja, amely az eredetileg lelkésznek készülő Butler számára ismerős Joseph Butler és William Paley naturálteológiai munkáiból. Ezekben a Newton-féle világegyetem rendje és tervezettsége egy jóindulatú Istenre mutat. ^[47] Ám *A fajok eredete* arra ébresztette, hogy a naturálteológiai előfeltevések összeegyeztethetetlenek a darwini evolúciós koncepcióval: Darwinnál Isten helyébe a természetes kiválasztás lép. Szociáldarwinista olvasatban ^[48] – ami egyáltalán nem idegen Butlertől – a moralitás bázisa a túlélési képesség; a gyengeség és a betegség a természeti törvény ellen való. A polgári törvénynek a természetes kiválasztást kell megerősíteni – az erewhoni társadalom nagyon határozottan a fajnemesítés, az eugenika elvét vallja. Ezt már az elejétől sejteti a szerző, amikor is hőse visszatérően elcsodálkozik azon, hogy az erewhoniak között nemigen akad rút és gyenge.

megnyomorítottak

Az erewhoni vallási intézmények és hiedelmek leírásában saját fiatalkori spirituális válságának motívumai köszönnek vissza. Ebben a furcsa országban kétféle vallás van. Az egyik ünnepnap,

amelynek kultushelyei a pompás épületnek kialakított zenei bankok. Azért bankok, mert saját valutájuk van, amelynek azonban a hétköznapiakban semmiféle tényleges kereskedelmi érteke nincsen; ezeket sehol másutt nem fogadják el. De jó híre megőrzése érdekében minden erewhoni tart magánál valamennyit a zenei bankok által kibocsájtott bankjegyekből, és súlyt helyez arra, hogy polgártársai időnként lássák is ezeket. A zenei bankok pénztárosai – alig leplezett utalás az anglikán papságra – a szentség és kegyesség látszatára igen ügyelő emberek, ám pszichés fejlődésükben megnyomorítottak, akik egészségesebb lelkültre tehettek volna szert, ha valamilyen más foglalkozást választanak. ^[49] A fejezet végén Butler általános megjegyzést tesz a vallás szerepéről: a vallás az emberi társadalmakat összetartó kötőanyag, amely sok generáció ösztönös bölcsességét és tapasztalatát sűríti. Baj akkor van, ha a közelmúlt nemzedékei sekélyes racionalitásból levont mulékony következtetésekre támaszkodva eltorzítják azt. ^[50] Az elbeszélő végső benyomása, hogy az erewhoniak nagy vallási átalakulás küszöbén vannak. Az 1902-es *Újra Erewhonban* cselekményének ez lesz a középpontjában.

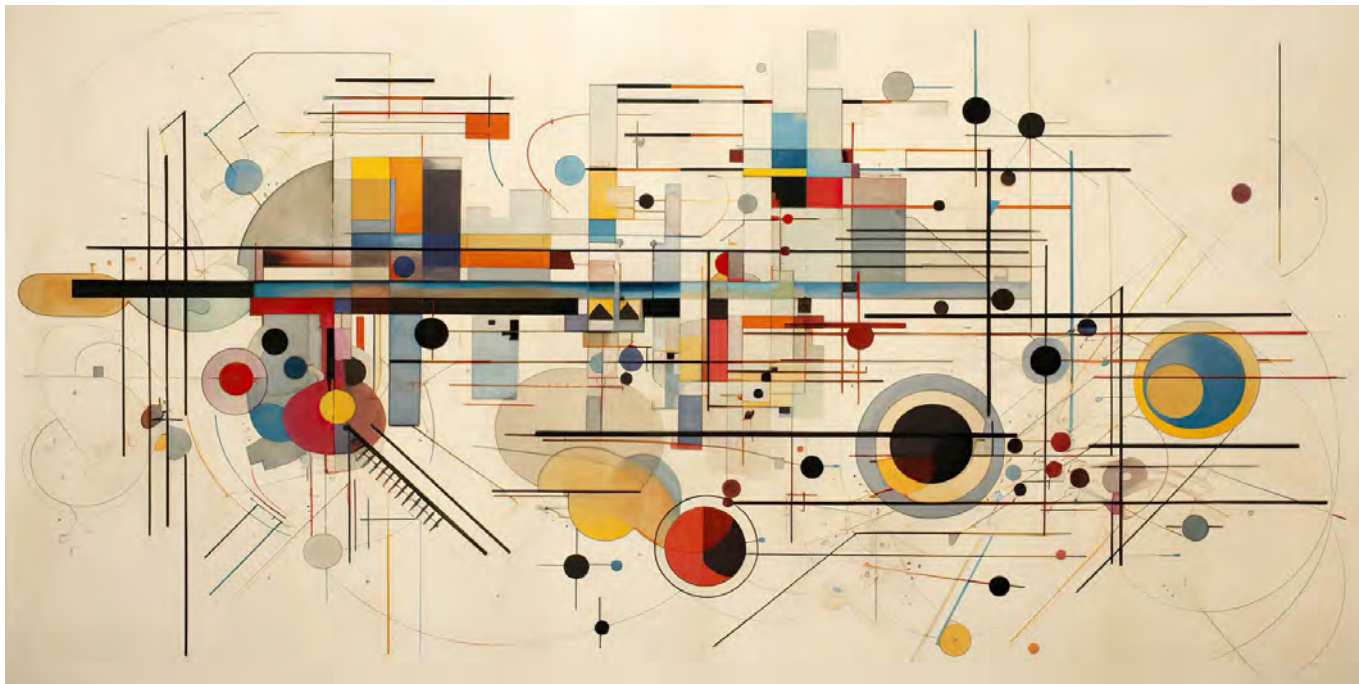
A mindennapokban az erewhoniak különféle bálványoknak hódolnak, de életük középpontjában Ydgrun istennő áll, aki egy mindenható és mindenütt jelen levő Isten attribútumaival rendelkezik, ám a legkevésbé sem emelkedett és magasztos az alakja. Éppen ellenkezőleg: abszurd és kegyetlen vonásai is vannak. Tisztelői tetteikkel magasztalják, miközben szóban gyakorta megtagadják; a képmutatás vallása ez. Itt a viktoriánus Nagy-Britannia intézményeiről adott szatíra megbicsaklik. Ydgrun istennő legkövetkezetesebb követőit Butler az angol gentleman idealizált vonásaival ruházza

fel. Nagylelkűek, lovagiasak, bátrak; bár lenézik a köznép vallási hiedelmeit, színleg elfogadják azokat, tudván, hogy képmutatás és konformizmus nélkül nem működik a társadalom. ^[51]

kvázi-vallás

Butlernek ez őszinte meggyőződése, ami a személyiségében mélyen gyökerező ambivalenciát tükrözi; elutasítja és elfogadja a viktoriánus társadalmat, intézményrendszert és moralitást. Távolságot tart, ugyanakkor pragmatikusan el is fogadja azt, amiről szatirikus képet fest. Az egyén életcélja a boldogulás a versengő, ám hierarchikus brit osztálytársadalomban. Butler mélyen elitista: a társadalmi piramis tetején a gentleman áll, akinek jóindulatú, pragmatikus cinizmusa biztosítja a társadalom zökkenőmentes működését. A gentleman mélyen lenézi a köznép alantas szokásait és babonáit, de óvakodik ennek hangoztatásától; színleg elfogadja azt, amiben egyáltalán nem hisz. Butler nem érzi jól magát ebben a közegben, ám elfogadja, hogy ebben kell élnie és boldogulnia. A legnagyobb társadalmi bajokat szerinte egyébként nem a képmutatás, hanem az absztrakt ideológiák és a túlzott morális érzékenység egymásra találása okozza. Az angol konzervatív kritikát veszi át, amely szerint a társadalmi bajok oka a józan ésszel szakító, kvázi-vallássá fajuló, elvont doktriner racionalizmus.

A gentleman, Butler idealizált társadalmi típusa, predesztinált a társadalmi vezető szerepre, decens és szeretetre méltó, mentes az újgazdagok izzadságszagú karrierhajhászásától, miközben jó nagy szeletet tesz tányérjára a brit birodalmi kapitalizmus tortájából. A *Minden testnek útja* című, életrajzi elemekkel gazdagon átszőtt regényében a legnagyobb rokonszenvvel ábrázolt figura Towneley, a fiatal cambridge-i arisztokrata, ^[52] míg az *Erewhon* folytatásának, az *Újra Erewhonban*-nak legpozitívabb figurája Higgs fia, George, az igazi brit gentleman.

Ha van olyan korabeli társadalmi intézmény, amelyet Butler mély és őszinte averzióval utasított el, az a család. Nem túlzás család-fóbiáról beszélni. Élete végéig megrögzött agglegény maradt. *A Minden testnek útja* valójában arról szól, hogy az anglikán papi családból származó Ernest Pontifex – Butler fiatalkori alteregója – életét hogyan nyomorítja meg a szadista és despota apa. Butler iróniájának ösztüzét zúdítja a család intézményére. A téma nemcsak a kvázi-önéletrajzi regényben játszik központi szerepet, hanem beleszövődik az *Erewhon* cselekményébe is. Az erewhoniak vallási hiedelmeit tárgyaló részben akad egy bizzar történet. Az erewhoniak hisznek az emberi lélek születés előtti létezésben. A nem-anyagi, szellemszerű asztrál-testben élő lelkek megtestesülésük előtt boldog állapotban élnek, nincsenek alávetve a testi lét olyasféle nyűgeinek, mint a betegség, a balszerencse és a házasság. Tudnak a mi világunkról, s időnként néhányuk az a balga gondolata támad, hogy mégiscsak átlép ide. Ilyenkor megjelennek előljáróik előtt, akik elmagyarázzák, milyen szerencsétlenség megszületni: hiszen teljesen véletlenszerű, milyen családba érkeznek, s jó esélyük van, hogy családjuk pokollá teszi földi életüket. Ha balgaságuk mellett kitartanak és világra jönnek – akárcsak Platónnál –, elveszítik emlékezetüket. Amikor egy csecsemő megérkezik a számára véletlenszerűen kijelölt családhoz, az erewhoni jogászok születési szerződést fogalmaznak meg, amelyben az újszülött kijelenti, hogy fölmenti szüleit a születésével járó felelősség alól. Leszögezi, hogy ő a

meg nem születettek királyságának volt boldog tagja, mígnem valamiféle szeszélyes ötlet folytán – nyilvánvaló és előre megfontolt rosszhiszeműséggel – a születés mellett döntött, tönkre téve ezzel két ember, a szülők – akik neki sohasem ártottak – addig nyugodt és békés életét. Mindezért bocsánatukért esedezik, és kijelenti, hogy a születés tényéből következő fizikai fogyatkozásokért – amelyek Erewhonban bűncselekménynek számítanak – egyedül őt terheli a felelősség. Továbbá a szüleinek jogukban áll megölni őt. Ám ha nagylelkűségükben úgy döntenek, hogy megkímélik az életét, gyermekkorukat szüleiknek alávetettként fogják eltölteni. ^[53] Hasonlóan bizarr – az evolúciós gondolatba csomagolt – elmélkedésben bukkan fel az irtózás a család intézményétől a *Minden testnek útjában*: „De a természet, ha kis figyelmet szentelne az ügynek, kevésbé zavaró megoldást is találhatna feladata betöltésére. Miért kell a nemzedékeknek egyáltalán átnyúlniok egymásba? Miért ne dughatnának bennünket tojás alakjában takaros kis rekeszekbe, tíz-húszezer fontnyi bankjeggyel körülcsavarva, s miért ne ébredhetnénk úgy, mint a kecskedarázs, amely nemcsak arról győződhet meg, hogy a papa és mama megfelelő táplálékról gondoskodott számukra, hanem arról is, hogy a verebek hetekkel előbb megették őket, mielőtt ő önálló létre cseperedett.” ^[54]

brutális nyíltsággal

Azok a bizonyos tíz-húszezer fontos bankjegyek Butler életének központi kérdésére utalnak. Hiszen gentlemanhoz méltó élet nem képzelhető pénz nélkül; hiányában az autonómia és a külvilággal szemben tanúsított könnyed nemtörődömség sem lehetséges. A *Minden testnek útjában* brutális nyíltsággal vall erről: a három legnagyobb baj közül, ami az embert érheti – a pénz, az egészség és a jó hírnév elvesztése – az ember pénztelenné válása a legnagyobb. ^[55] A *Jegyzetfüzetek* egyik helyén, amikor felsorolja a hét főbűnt, ugyancsak a pénztelenség az első: „A pénzhiány, a rossz egészség, a rosszkezd, a szüzesség, a családi kapcsolatok, az a meggyőződés, hogy tudsz valamit, s a keresztény vallásba vetett hit.” ^[56]

Képmutatás és konformizmus alapvető jellemzője az erewhoni életnek és intézményrendszernek. Utóbbi leírásában ismét csak Butler szatirikus énjé kerekedik felül. Az oktatási rendszer legfelső szintjén levő esztelenség kollégiumairól adott kép

az angol egyetemi rendszer szatírája – amelynek a cambridge-i St. John's College tagjaként maga is részese volt. Az elbeszélőt az egyik zenei bank pénztárosa viszi el a városba, ahol ezek az intézmények székelnek. Az oktatás célja az eredetiség elfojtása: „ugyan miért kellene valakinek azt akarnia, hogy jobb legyen szomszédainál? Adjon hálát az égnek, ha nem rosszabb náluk” [57] – mondja az egyik professzor. A curriculum csúcsán a *hipotetika* nevű tárgy van, ám hogy valaki ebből fokozatot szerezzen, el kell végeznie a *zavarosság és mellébeszélés* című stúdiumot, ami a hétköznapi életben való helytállásra készít fel. [58] Butler a szatírába itt is beleszövi saját nézeteit, egyebek mellett az eltúlzott racionalizmusról, pénz és műveltség kapcsolatáról. Röviden: az utóbbi mit sem ér az előbbi nélkül. [59]

A gépek könyve

A több évszázaddal korábbi vita a géppártiak és a gépellenesek között az utóbbiak győzelmével s a gépek elpusztításával végződött. Butler utólagos hírneve leginkább ehhez a történethez kötődött. Saját pozíciója, ha lehet, itt még kétértelműbb, nehéz eldönteni, mit gondol komolyan és mikor ír szatírárt. Az 1872. július 9-én keltezett, a második kiadáshoz írt előszóban szabadkozik, hogy sokan félreértették, amit a gépekről írt; úgy vélték, hogy abszurdításig feszítve Darwin evolúciós teóriáját, nevetségessé akarta tenni ezt a csodálatos teljesítményt. [60] Csakhogy a bocsánatkérést fenntartással kell kezelni, mert ekkor még szívélyes a viszonya Darwinnal, ám amikor az irányított evolúció hívéül szegődik, ez alapvetően megváltozik. Butler szatirikus módszerének valóban meghatározó eleme egyes nézet vagy vélemény abszurdításig feszítése. Itt azonban másról van szó.

A gépek könyve sci-fi filmbe illő képsorral kezdődik. A Föld kialakulása: a bolygó forró golyóbis, lassan hűlő és szilárduló felszínnel. Ha akkor létezik jövőbe látó emberi lény, akinek nincsen semmiféle természettudományos képzettsége, elképzelhette volna, hogy valamikor a hűlő hamun megjelenik a tudat? Ám a kép nem csupán sci-fi jellege, inkább tartalma miatt érdekes: egyszerre biológiai és filozófiai. Butler megelőlegezi következő korszakának legfőbb érdeklődési irányát: az evolúciót. A kezdetek az *Erewhon* előtti időszakba nyúlnak, a tudat-problematika meg előre utal: későbbi

könyveire, amelyekben eltávolodik Darwintól, és a lamarckiánus tradícióra alapozó, irányított evolúció mellett érvel; a tudat, tudatosság, ösztön, szokás, öröklődés fogalmai válnak központi kérdésekké.

Az *Erewhon* cselekményében *A gépek könyve* fejezetei szövetidegennek tűnnek, megbontják a kompozíciót: eddig egy szatirikus művel volt dolgunk, most teljesen más jellegű szövegbe csöppen az olvasó. Különbözik az absztrakciós szint is: az evolúció lehetséges értelmezéseinek kapcsán fölmerülő érvek és ellenérvek ötletteli gondolati játékával találkozunk, két vitatkozó szájába adva a mondatokat. Az egyik géppárti, a másik gépellenes. Mégis folytatás, hiszen itt magyarázatot kapunk, mi az oka annak, hogy Erewhon poszt-technológus civilizációvá lett. Ám Butler ambivalenciája miatt itt sem világos, mi az ő véleménye. Lehetséges, hogy kedvelt eljárását alkalmazza, s egy álláspontot a végletekig feszít, így szemlélteti, hogy ha dogmatikusan kitartunk valami általánosság mellett, abszurdításokig jutunk. Az erewhoni társadalom bizarr intézményeinek kialakulását is erre vezeti vissza: az erewhoniak erősen hajlamosak, hogy felüljenek a túlfeszített racionalitás miatt nyilvánvalóan abszurd tanoknak.

szereptudata változik

Butler szerepfelfogása sem könnyíti az értelmezést. Az *Erewhon* megírásának idején mindenekelőtt művésznek, elsősorban festőnek tudja magát. Többször is úgy ír és nyilatkozik, hogy nem ért a tudományhoz, nem is akar elmerülni benne, csupán addig érdekli, amíg őt és olvasóit szórakoztatja egy-egy kérdés. Utóbb szereptudata változik – az evolúcióval foglalkozó írásokban már nem csupán művészként gondol magára. Nem lesz belőle szaktudós, de igen alaposan, a tudományos szakirodalmat jól ismerve és arra támaszkodva fejt ki mondandóját. ^[61]

A gépek könyvében a nagy viktoriánus vita alapvető filozófiai-antropológiai kérdésére fut ki: mi az ember? És hol kezdődik a tudat? Tényleg olyan könnyű meghúzni a határt mechanikus és organikus cselekedet között? Felvetődik, hogy az emberi és a születőfélben levő gépi értelem között valóban csupán fokozati a különbség. Mit jelent a tudatosság? Vajon nem egy másfajta, gépi tudat kialakulásának kezdetén

vagyunk? A két erewhoni bölcs vitájában két szemben álló narratíva olvasható arról, milyen következményei lehetnek a gépi evolúciónak. Örölnünk vagy félnünk kell? Probléma, hogy a technológiai evolúció sokkal gyorsabb, mint a biológiai, amelynek eredményeképpen az emberi faj kialakult. A biológiai evolúció léptékében a gépek az utolsó öt percben jelentek meg. [62] A jelenlegi gépek pedig úgy viszonyulnak a majdaniakhoz, mint a hajdani sauruszok az emberhez. Az újkor évszázadaitól közhelynek számító óra-metaforával: a két egymást követő evolúciós fázis a toronyóra-zsebóra arány. [63]

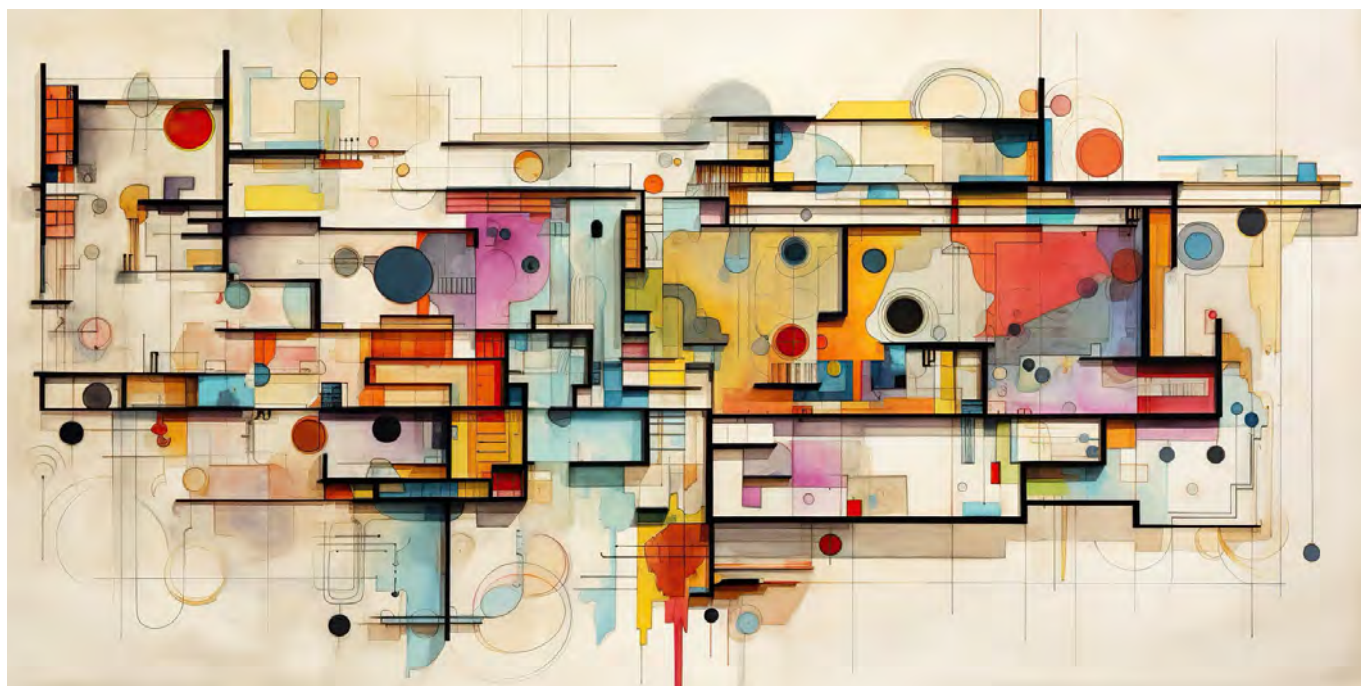

A technofób álláspont szerint aggodalomra ad okot, hogy valószínűtlen, képes-e kifejleszteni olyan testi és intellektuális képességeket az ember, amelyek versenyképessé tennék a gépekkel szemben. Vajon mikor következik el a pillanat, amikor a gépek – öntudatra ébredve – az emberi faj szolgáljaiból annak uraivá válnak? Addig kell hát fellázadni ellenük, amíg ez lehetséges! S máris ott vagyunk a science-fiction kedvenc, az idők során eléggé elkoptatott vesszőparipájánál és jelenünk slágertémájánál, a mesterséges intelligenciánál. Butler fejtegetése azonban szofisztikáltabb, semhogy leragadjon ennél a végletes leegyszerűsítésnél. Föl kell tenni a kérdést: lehetséges-e egyáltalán az emberi faj létezése gépek nélkül? A civilizáció és a gépi technológia fejlődése összekötött: a gépek az emberi organizmus fejlődésének újabb fázisát jelentik; valójában az emberi testen kívüli mesterséges végtagok. Mert lehet ugyan riogatni a gépek uralmával, de képzeljük el, mi is történne, ha egy szempillantás alatt megsemmisülne a szerszámok és a gépek világa; az ember ott maradna pőrén, a meztelen testen kívül nem maradna semmije, továbbá elfelejtene mindent, amit a természet törvényeiről tud. Gépeket sem tudna alkotni. Olyan lenne ez, mintha az emberi faj hirtelen egy sivatagos szigeten meztelenül találná magát; bizony alighanem kihalnánk hat héten belül! ^[64] Mert – folytatódik a gondolatmenet – még az emberi lélek létezése is a gépeknek köszönhető: a mód, ahogyan az ember gondolkodik és érez, a gépekkel szimbiotikusan összefonódó emberi állapotból fakad. Érdekes, hogy ez az eszmefuttatás a gépellenes erewhoni professzor szájából hangzik el. Ő mondja aztán, hogy éppen ezért haladéktalanul meg kell semmisíteni közülük annyit, amennyit csak lehetséges; azokat, amelyeket nélkülözni tudunk. Minden késlekedés az emberi kiszolgáltatottság mértékét növeli. De vajon hol lehet és kell meghúzni a határt, mitől kell megszabadulnunk, és mi az, amit nem tudunk nélkülözni? A könyv cselekményéből kiderül, hogy az erewhoniak annak idején valahol az ipari forradalomnál, a gőzgép megjelenésénél húzták meg a határt. Tulajdonképpen a modernitás küszöbéről való visszalépés a tét: a modernitástól ugyanis elválaszthatatlan a modern technológia, márpedig a 19. században ennek szimbóluma a gőzgép, illetve az ahhoz társuló gépipar és a közlekedés forradalma, a gőzmozdony és a gőzhajó. Itt bizonyosan nem Butler saját álláspontja hangzik el: ő maga nem technofób. Amikor hazatért Új-Zélandról, tőkét forgatandó a gépiparba fektetett; ilyen cégek részvényeiből vásárolt a tőzsdén.

abszurditás

Butler nagy fantáziával végiggondolt minden számba jöhető következményt, ami egy adott álláspontból levonható, és rámutatott: ami egy elvont általánosságból logikusan következni látszik, gyakorta abszurditás, amit józan eszünket használva el lehet kerülni. A józan ész összekapcsolta az ösztön fogalmával – és szembeállította az absztrakt racionalizmussal. Állításai mindig a korabeli viktoriánus kontextusban értelmezendők; akkor is, amikor nagyon elrugaszkodni látszik saját korától. A géprombolás motívuma mögött ott munkál a luddita mozgalom tapasztalata. A gépeket betiltó és leromboló erewhoni társadalom víziója a maga abszurd intézményeivel és szokásaival úgy is értelmezhető, mint annak illusztrációja, hogy mihez vezethet egy merev álláspont.

Másfelől a gőzgéppel szembeni averzió központi motívum a viktoriánus kultúrkritikában, John Ruskintól William Morrisig. Butler abban hoz újat, hogy a gépi problematikát összekapcsolja az evolúcióelmélettel. Kiinduló hipotézise, hogy létezik gépi evolúció, ami a biológiai evolúció folytatása, ez vezet a gépek öntudatra ébredéséhez, mai fogalmakkal élve a mesterséges intelligenciához. Ebből jön a következő kérdés: milyen hatással van ez az emberi állapotra, illetve az emberiség jövőjére. Ezek után nem meglepő, hogy némelyek szerint Butler a mai poszthumanista diskurzus előfutára. [65]

Az *Erewhon* hangsúlyozza, hogy a technológiai evolúció a kapitalista gazdasági és társadalmi forma közegében működik; a kapitalizmus a hajtóereje. A különféle gépezetek terjedésének egyik alapvető oka, hogy használatuk révén tulajdonosaik profitra tesznek szert. S máris ott vagyunk a korabeli tőkés–munkás ellentétnél, illetve a manapság igencsak időszerű kérdésnél, hogy elválasztható-e a modern technológia és a modern kapitalizmus. Butler fölteszi a kérdést, hogy a biológiai és technológiai evolúció összefonódása nem veszélyezteti-e a természetes kiválasztás működését az emberi fajon belül. Nem vezet-e a gépek által biztosított kényelem – ami más olvasatban kellemes rabszolgálatnak is felfogható – az emberi faj elkorcsosodásához? Ez megint a jóval későbbi technológiakritika bevett toposzát előlegezi: a francia Jacques Ellul vízióját a technológiai társadalom jókedvű jobbágyságról, vagy Herbert Marcuse pikírt képét a vidám robotok társadalmáról, amelynek tagjai – mivel hiányzik belőlük a változás igényét felkeltő boldogtalan tudat – a lóbuszvezetők önfeledtségével lubickolnak egy sekélyes létezés örömeiben.

irónia, szatíra és fantasztikum

Az evolúciós elkorcsosulás motívuma fő téma a Butlernél jóval híresebb kortárs, H. G. Wells science-fiction-ként számontartott könyvében, *Az időgépben*. Wells számára is

orientációs pont a darwini evolúció. Ráadásul ő – ellentétben Butlerrel – természettudományos képzettségű, aki biológiát és evolúcióelméletet Darwin tanítványától, Thomas Huxley-től tanul, s aki életrajzírói szerint naprakész volt kora tudományában. ^[66] Az *időgépnek* már a címe is jelzi a technológia központi szerepét; az időutazó egy gépezettel a jövőbe látogat. A kisregény abban is hasonlít az *Erewhonra*, hogy számos interpretációra ad lehetőséget; irónia, szatíra és fantasztikum fonódik össze benne, s nemigen lehet eldönteni, hogy az írónak mi a saját véleménye. A távoli jövőben az emberiség két alfajra szakad; az élvezet, hedonisztikus eloikra és a föld alatt élő, majomszerű morlockokra, akik hatalmas gépezeteket működtetnek, s akik – ezt inkább csak sejteti a mű – megeszik az odafenn, a maguk ligetes és erdős édenkertjükben bukolikus, henye életüket élő eloikat. A fenti világba csöppenő utazó első – tévesnek bizonyuló – benyomása, hogy

íme: eljött az emberiség aranykora. Csakhogy ez az aranykor a biológiai-társadalmi degeneráció korszaka is. A századforduló viktoriánus elitjének szorongása érződik, hogy a zenitjén levő Brit Birodalomra hanyatlás vár. Ez a balsejtelem alighanem erősen inspirálja az *eugenika*, a fajnemesítés gondolatát. Az elképzelés a számos tudományterületen alkotó Francis Galtoné, aki egyébként Charles Darwin unokatestvére. A koncepciót 1869-es *Hereditary Genius* című könyvében fejt ki. Ötlete a 20. századi fejlemények ismeretében hátborzongató, de akkoriban egyáltalán nem a szélsőjobb privilégiuma volt – elég belelapozni a századforduló körüli baloldali magyar folyóiratokba.

Charles Darwinnak a természetes kiválasztódást középpontba helyező evolúcióelmélete beleillik a korabeli viktoriánus közfelfogásba, hogy a történelmi változás legfőbb hajtómotorja a harc, a konfliktus; ez folyhat fajok, osztályok – ne feledjük, hogy Karl Marx maga is viktoriánus gondolkodó, aki a brit szellemi-kulturális közegben élt hosszú évtizedeken keresztül – vagy éppen egyének között. Az evolúciós koncepció ismeretében nem túlságosan nagy lépés az osztálykülönbségek naturalizálása vagy biologizálása. Az *időgép*ben az eloik és morlockok szembeállításában fölismerhető a brit társadalom biológiai különbséggé transzformált osztályantagonizmusa. Megvan ez az *Erewhon*ban is, jóllehet más a kontextus. Butler nagyon is tudatában van, hogy a technológia a kapitalizmus közegében működik. Ha a technológia az ember mesterséges végtagja, biológiai lényének kiterjesztése, akkor adódik a kérdés, hogy ehhez a lehetőséghez hogyan férnek hozzá a társadalom nagyon különböző helyzetben lévő egyénei. Nos – töpreng Butler, a vita résztvevőit beszélgetve –, a mesterséges végtagokhoz a gazdagok jutnak hozzá, a megfelelő anyagi eszközökkel nem rendelkező szegények nem, vagy csak jóval kisebb mértékben. A szegény tisztelete a gazdag iránt éppen úgy természeti törvény, mint a kutya hódolata gazdája iránt – hangzik a leplezetlenül brutális, szociáldarwinista következtetés. **[67]**

Vajon a technológiai változások és a biológiai evolúció közötti analógia, amely *A gépek könyve* három fejezete eszmefuttatásainak alapját adja, csak a science-fiction szerzők érdeklődésére tarthat számot? A válasz egyértelműen nem. A technológiatörténeti szakirodalom nagy – valószínűleg soha nyugvópontra nem jutó – vitája akörül forog, hogy milyen mértékben jogosult az analógia használata. Kérdés azonban, hogy ha a technológia világában a természetes kiválasztással analóg mechanizmust feltételezünk, mi ennek az alanya. Mi felel meg az egyed és a faj fogalmainak? Joel Mokyr a technológiai kreativitás okait vizsgáló könyvében arra jut, hogy a hipotézis

hasznos a technológiai változások értelmezésében, feltéve, hogy nem feszítjük túl az analógiát. ^[68] Butler gondolkodói kvalitásait jelzi, hogy maga is tudatában van a kulturális változás – amelynek része a technológiai változás – specifikumának: az információátadásban ugyanis alapvető szerepet játszanak külső tárolók, mindenekelőtt az írás – és erre épülő intézmények, mint az oktatás és a könyvtárak –, amelyek segítségével a változásokat előidéző eszmék generációról generációra öröklődnek. Jóllehet véleménye ingadozik, hogy milyen viszonyban van a biológiai és a kulturális-technológiai evolúció, összeköti a kettőt. ^[69] Ez a Lamarck-féle evolúciós teória logikájából fakad, amelynek hívéül szegődik. A koncepció központi hipotézisét az egyed szerzett tulajdonságainak öröklődéséről az evolúciós biológia megcáfolta, ám Butler eszmefuttatásai a személyes identitásról ma is figyelemre méltóak.

Epilógus: Vallás versus technológia: Újra Erewthonban ^[70]

Van-e nagyobb erő a technológiai evolúciónál a modern társadalomban? Az *Erewthon* válasza erre az, hogy igen; az ideológia. Hiszen a mélyen gépellenes luddita gyökerű világkép képesnek bizonyul megálljt parancsolni a technológiai evolúciónak. A sokat idézett szólás visszaja bizonyul igaznak; vissza lehet forgatni az idő kerekét. Ám a történet folytatását elmesélő, a szerző halálának évében kiadott *Újra Erewthonban* szerint ez csak átmenetileg lehetséges. Valójában ennek a második résznek nem a technológiai evolúció a témája, hanem a vallás. Butler, miután hátat fordított a lelkeszi pályának, 1865-ben névtelenül, magánkiadásban jelentetett meg egy hosszú című teológiai jellegű pamfletet: *Jézus Krisztus feltámadásának a négy evangélista által adott bizonyítéka, kritikai szempontból vizsgálva*. Később a szöveget átdolgozta és kiegészítette, ez a változat a *Szép menedék*. ^[71] Az írás – a 19. század elején megjelenő bibliakritika nyomdokain haladva – elutasítja Jézus feltámadását. Jézus nem halt meg a kereszten, a még élő testet tették sírboltba, ahonnan Arimathei József elvitte és meggyógyította a halottnak hitt Mestert. A megfeszítés utáni megjelenése tehát nem feltámadás.

Butler egyébként ellentmondásosan nyilatkozik saját vallási meggyőződéséről; nem ateista, inkább deista. Leginkább a vallásos intézményrendszer, az egyház kialakulásának, a vallási hit klerikalizálódásának és bürokratizálódásának genezise érdekli. Az *Erewhon* főszereplője a történet végén léghajón menekül el helybeli szerelmével. Az *Újra Erewhonban* címűben évtizedekkel később visszatér, és megdöbbenve konstatálja, hogy személye körül vallási kultusz épült ki templomokkal, ereklyékkel, szent szövegekkel és papsággal – központjában az égbe szállt Napgyermekkel. Hiába próbálja leleplezni magát, az új kultusz papjai eretneknek

bélyegzik. A technológiáról kevés szó esik itt, de ez a kevés lényeges. Megtudjuk ugyanis, hogy Erewhonban időközben visszavonták a gépellenes rendeleteket – már nem büntetendő a gépek gyártása és használata, a helyreállított vasútvonalon vonatok járnak. Visszazökkent az idő? Alighanem arról van szó, hogy az első és második rész megírása között eltelt harminc év alapvető tapasztalata – a korabeli technológia robbanásszerű, megállíthatatlan fejlődése – meggyőzi Butlert, hogy a ludditizmus hosszú távon nem lehet eredményes: az evolúciós folyamatot csak ideig-óráig lehet feltartóztatni.

1. Az írás egy leendő Lewis Mumford-monográfia előmunkálata.

https://hu.wikipedia.org/wiki/Frank_Herbert ↑

2. https://jobbmintatv.pro/online/Dune:_Masodik_resz ↑

3. A galaktikus birodalomnak a populáris kultúrában feltűnő motívumához és a birodalom-problematika történetéhez lásd: <https://ligetmuhely.com/liget/gorog-vagy-romai-ut/> ↑

4. A gépek elleni háború történetét voltaképpen nem a szerző, Frank Herbert írta meg, mások bontották ki az eredeti történetben csupán előzményként szereplő epizódot két kötetben. Egyikük Frank Herbert fia: Brian Herbert, Kevin J. Anderson: *Dűne: A butleri Dzsihad*, illetve *A gépirtő hadjárat*. Szeged: Szukits, 2003, 2004. ↑

5. Lásd Kovács Gábor: *A magunk építette majomketrectől a pszichopolitikáig. A technológiai civilizáció kultúrkritikai értelmezései*. <https://ligetmuhely.com/liget/kovacs-gabor-a-magunk-epitette-majomketrectol/> ↑

6. A viktoriánus korszakról alapművet író Herbert L. Sussman – *Victorians and the Machine. The Literary Response to Technology*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968 – hosszú és alapos ismertető

esszében méltatja a gépezet kvalitásait: Cyberpunk Meets Charles Babbage: 'The Difference Engine' as Alternative Victorian History, *Victorian Studies*, Autumn, 1994, Vol. 38, No. 1 (Autumn, 1994), pp. 1–23, <https://www.jstor.org/stable/4618879> ↑

7. Thomas Carlyle: *Signs of the Times* (1829), <http://www.victorianweb.org/authors/carlyle/signs1.html> (Saját fordításom K. G.) ↑

8. Gowan Dawson mutat rá, hogy a viktoriánus korszakban nagyon különböző evolúciós teóriák voltak forgalomban, a neo-lamarckiánus nézetek népszerűbbnek bizonyultak a darwini elméletnél, mert a természetes kiválasztással szemben teret hagytak az akarat vagy Isten által irányított evolúciónak: *Up in the Air: Evolution and Victorian Culture*. *Victorian Review*, Vol. 41, No. 2 (Fall 2015), pp. 9–13, <https://www.jstor.org/stable/26384537> ↑

9. Bergson könyvének címe: *L'évolution créatrice – Teremtő fejlődés*. A koncepció központi eleme az *élan vital*, az életerő, az életlendület, az organizmusok belső energiája. A látás kialakuláshoz vezető evolúciós folyamatot szembe állítja a hagyományos teleologikus koncepcióval, teret hagy a választás bizonyos fokú szabadságának: „Mikor azonban a látás felé tartó haladásról beszélünk, vajon nem térünk vissza a célszerűség régi fogalmához? Kétségtelenül így volna, ha ez a haladás valamely elérendő célnak tudatos vagy nem tudatos elképzelését követelné. De valójában a haladás az élet eredeti lendületének erejéből él, e lendület mozgásába van burkolva és egymástól független fejlődésvonalakon ezért látjuk viszont. Ha most azt kérdezné valaki, miért és hogyan van odaburkolva, azt felelnők, hogy az élet mindenekelőtt hajlandóság a nyers anyagon cselekedni. E cselekvő hatás értelme kétségkívül nincsen előre meghatározva. Innen a formák előreláthatatlan változatossága, amelyeket az élet haladás közben útjára szór. E hatás, dolgozzék bár magasabb vagy alacsonyabb fokon, mindig az esetlegesség vonásait mutatja: a választásnak legalábbis valamely kezdődését hordja magában.” Henri Bergson: *Teremtő fejlődés*.

- Fordította és bevezetéssel ellátta Dr. Dienes Valéria. Budapest: Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata, 1987 [1930], 92. ↑
10. Kampis György, a legújabb magyar fordítás szerzője bevezető tanulmányában leszögezi: „Jól értsük meg: ma is lényegében az a helyzet, hogy a modern evolúcióelmélet nem a fejlődésről, a komplexitásnövekedésről szól – ez látszólagos önellentmondás, de mégis így van. Az evolúció kortárs klasszikusa, John Maynard Smith 1969-es *The Theory of Evolution*-jában a komplexitás dolgát a megoldandó kérdések egyikeként jellemzi. Más szóval az, hogy az evolúciónak mi az iránya, jelenleg egyszerűen nem része a jelenlegi evolúcióelméletnek. A kreacionizmus felesleges vitái részben ennek a nem ismeréséből táplálkoznak. Stuart Kauffman (*The Origins of Order*, 1993) óvatos „szintézise” talán az egyetlen ismertebb próbálkozás a darwini elmélet és az előrehaladó komplexitás elméletének egybefoglalására. Sarkítottan fogalmazva: a darwini elmélet nem a kozmikusán értelmezett evolúcióról, hanem – címének megfelelően – „csupán” a fajok eredetéről szól.” Charles Darwin: *A fajok eredete. Természetes kiválasztás útján* <http://mek.niif.hu/05000/05011/html/> ↑
 11. A haladás fogalmáról lásd: <https://ligetmuhely.com/liget/a-haladastol-a-globalizacioig/> ↑
 12. Gertrude Himmelfarb: *Darwin and the Darwinian Revolution*. New York, Norton & Company Inc., 1968, 241–310. ↑
 13. Robert M. Young: DARWIN'S METAPHOR: DOES NATURE SELECT? *The Monist*, JULY, 1971, Vol. 55, No. 3, *British Philosophy in the 19th Century* (JULY, 1971), pp. 442–503, <https://www.jstor.org/stable/27902228> ↑
 14. Mumford munkásságára vonatkozóan lásd: Az óriásgéptől a politechnikáig – Lewis Mumford technológiakritikája. In: Kovács Gábor: *Frankensteintől a zöldekig*. Budapest: Liget, 2010, 87–125. ↑
 15. Lewis Mumford: *The Condition of Man*. New York: Harcourt, Brace & Company, 1944. 349–350. ↑
 16. David Noble: *The Religion of Technology. The Divinity of Man and the Spirit of Invention*. New York: Alfred A. Knopf, 1998, 57–67. ↑
 17. <https://darwin-online.org.uk/content/frameset?itemID=A142&viewtype=text&pageseq=1> ↑
 18. Az óra-metafora részletes eszmétörténetét adja: Otto Mayr: *Authority, Liberty and Automatic Machinery in Early Modern Europe*. Baltimore and London: The John Hopkins Univ. Press, 1986. ↑
 19. Amelyben a kozmosz egy hierarchikusan fölépülő élő egész, s a létezés nagy lánc egymáshoz kapcsolódó szemeinek tetején ott van az egészet átható, egybetartó, annak törvényt adó Isten: Arthur O. Lovejoy: *The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea*. Harvard University Press, 1971 [Eredeti megjelenés 1936] ↑
 20. *The Autobiography of Charles Darwin and Selected Letters*. New York: Dover Publications Inc., 1958, 63. Saját fordításom. K. G. ↑
 21. Robert M. Young i.m. 481. ↑
 22. Darwin teológiai fogalomhasználatára vonatkozóan lásd: Stephen Dilley: Charles Darwin's use of theology in the *Origin of Species*. *BJHS* 45(1): 29–56, March 2012. ↑
 23. Magyar fordítása: Malthus, T. Róbert (1902) Tanulmány a népesedés törvényéről. Nemzetgazdasági Írók Társ. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest. <https://real-eod.mtak.hu/8597/> ↑
 24. „A létért folyó küzdelem az élőlények nagy szaporodási sebességének elkerülhetetlen következménye. Minden lény, amely egyedeinek természetes élettartama során egynél több petét vagy magvat hoz létre, ezek élete során valamikor, az egyik-másik életévük valamelyik évszakában komoly pusztulásra kell számítsion, mert különben a mértani növekedés szabályai szerint hamarosan már olyan mérhetetlenül nagy számban létezne, hogy egyetlen vidék sem tudná eltartani.

Tehát, mivel több egyed jön létre, mint amennyi életben maradhat, minden esetben létrejön a létért folyó küzdelem, akár egyazon faj egyedei, akár különböző fajok egyedei között, akár pedig a fizikai életfeltételekkel szemben. Nem más ez, mint amit Malthus tanít, csak éppen sokszoros erővel alkalmazva az egész állati és növényi világra, merthogy ebben az esetben nem lehet szó a táplálék mennyiségének mesterséges növeléséről, sem a házasságtól való óvatos tartózkodásról. Bár egyes fajok lélekszáma éppen e pillanatban is (gyorsabban vagy lassabban) növekedhet, ez nem állhat fenn mindegyikükre, mert a világ nem tarthatná el őket.” Charles Darwin: *A*

fajok eredete. Természetes kiválasztás útján <http://mek.niif.hu/05000/05011/html/> ↑

25. Lásd: Farkas Miklós: *Malthus két évszázad elteltével*. <https://www.eszmelet.hu/60-szam-2003-tel/> ↑
26. A vita John William Drapernek a *British Science Association* 1860-as oxfordi ülészakán felolvasott szövege nyomán robban ki, s a legkevésbé sem mentes az indulatoktól. Wilberforce állítólag gúnyosan megkérdezte Huxleyt, nem restellnivaló-e azt állítani, hogy az ember a majomtól származik; Huxley erre úgy reagált, hogy ez cseppet sem szégyellnivaló, ellentétben az igazság eltorzításával. A téma részletes feldolgozását adja: James C. Ungureanu, *A Yankee at Oxford: John William Draper at the British Association for the Advancement of Science at Oxford*, 30 June 1860, Notes and Records: The Royal Society Journal for the History of Science, (2015).

<https://royalsocietypublishing.org/doi/epdf/10.1098/rsnr.2015.0053> ↑
27. Thomas Henry Huxley: *On the Hypothesis that Animals are Automata, and Its History*. In: Collected Essays I. Method and Results, pp.244–45, <https://mathcs.clarku.edu/huxley/CE1/AnAuto.html> ↑
28. Herbert L. Sussman *Victorians and the Machine*. The Literary Response to Technology. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1968, 136–161; Ann-Barbara Graff: 'Administrative Nihilism': Evolution, Ethics and Victorian Utopian Satire. *Utopian Studies*, Vol. 12, No. 2 (2001), 33–52; Robert F. Rattray: The Philosophy of Samuel Butler. *Mind*, Jul., 1914, Vol. 23, No. 91 (Jul., 1914), 371–385. ↑
29. *The Note-Books of Samuel Butler*. [1912] *The Note-Books of Samuel Butler*, by Samuel Butler (gutenberg.org) ↑
30. Butler pályafutására nézve lásd: D. H. Cole: Samuel Butler: London, New York, Toronto: Longmans, Green & CO., 1952, 7–21, magyarul: Samuel Butler: *Minden testnek útja*. Fordította és az előszót írta Kéry László, Budapest: Magvető, 1972, 5–22. A viktoriánus korszakkal foglalkozó szakirodalomban egyébként Samuel Butler a gyakran tárgyalt szerzők közé tartozik. Az interneten számos helyen lehet tájékozódni személyéről és munkásságáról: <https://www.joh.cam.ac.uk/samuel-butler-project>, <https://www.joh.cam.ac.uk/about-samuel-butler>, <https://www.joh.cam.ac.uk/samuel-butler-and-art> ↑
31. Új-Zélandnak a brit gyarmatosításban játszott szerepéről és az *Erewhon* új-zélandi vonatkozásait illetően lásd: Rebecca J. H. Woods: From Colonial Animal to Imperial Edible. Building an Empire of Sheep in New Zealand, ca. 1880–1900, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 35, No. 1, 2015, 117–136.

https://www.academia.edu/16910876/From_Colonial_Animal_to_Imperial_Edible_Building_an_Empire_of_Sheep_in_New_Zea
Sue Zemka írja, hogy Új-Zéland az idillikus expanzió mítoszát tartja életben, a hagyományos Anglia bukolikus víziójának valóságosan létező földrajzi helye. A korabeli gyarmatpolitikus, Edward Gibbon Wakefield arról ír, hogy Új-Zéland az organikus brit kultúra hagyományának revitalizálására ad lehetőséget: Sue Zemka: 'Erewhon' and the End of Utopian Humanism, *ELH*, Vol. 69, No. 2 (Summer, 2002), pp. 439–472, <http://www.jstor.org/stable/30032027> ↑
32. <https://victorianweb.org/authors/bulwer/gnappi.html> A közelmúltban magyarul is megjelent: Edward George Earle Bulwer-Lytton: *Az eljövendő faj*. Budapest: Angyali menedék, 2002. ↑
33. Műveinek utóéletére és poszthumusz hírnevére vonatkozóan lásd: Lee Elbert Holt: Samuel Butler's Rise to Fame, *PMLA*, Sep., 1942, Vol. 57, No. 3 (Sep., 1942), pp. 867–878 <https://www.jstor.org/stable/458775> ↑
34. Ezek a legkönnyebben hozzáférhetők:

https://www.gutenberg.org/ebooks/search/?query=Samuel+Butler&submit_search=Go%21 ↑
35. A kérdést részletesen tárgyalja: Philip J. Pauly: Samuel Butler and His Darwinian Critics, *Victorian Studies*, Winter, 1982, Vol. 25, No. 2 (Winter, 1982), pp. 161–180, <https://www.jstor.org/stable/3827109> (letöltés: 2024. 07. 03.); A különféle evolúciós teóriák összevetése: George Gaylord Simpson: Lamarck, Darwin and Butler: Three Approaches to Evolution, *The American Scholar*, Vol. 30, No. 2 (Spring, 1961), pp. 238–249 <https://www.jstor.org/stable/41208836>
A szerzett tulajdonságok és az öntudatlan emlékezet butleri koncepciójáról: Cristiano Turbil: Making Heredity Matter: Samuel Butler's Idea of Unconscious Memory, *Journal of the History of Biology*, Vol. 51, No. 1 (Spring 2018), pp. 7–29, <https://www.jstor.org/stable/44980373> ↑
36. <https://ndhadeliver.natlib.govt.nz/webarchive/20210104000423/http://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-ButFir-t1-g1-t1-g1-t3.html> ↑

37. Ezek közül kettőt, amelyek a Press című új-zélandi újságban jelentek meg – *Darwin among the Machines* (1863), *Lucubratio Ebria* (1865) – később beemel a *Jegyzetfüzetekbe: The Note-Books of Samuel Butler, by Samuel Butler (gutenberg.org)*, 39-56. ↑
38. Tim Taylor-Alan Dorin: *Rise of the Self-Replicator s Early Visions of Machines, AI and Robots That Can Reproduce and Evolve*. Springer, 2020, 18. ↑
39. Patrick Parrinder: Entering Dystopia, Entering „Erewhon” Critical Survey, 2005, Vol. 17, No. 1, Representations of Dystopia in Literature and Film (2005), pp. 6-21, <https://www.jstor.org/stable/41556091> ↑
40. A. L. Morton: *The English Utopia*. London: Seven Seas Book, 1968, 185. ↑
41. Samuel Butler: *Erewhon*. Edited with an introduction by Peter Mudford, London: Penguin books, 1985, 97. ↑
42. Uo. 99. ↑
43. Sue Zemka i. m. 45 ↑
44. Samuel Butler: *Erewhon*, 133-118. ↑
45. Uo. 113. Saját fordításom K. G. ↑
46. Hans-Peter Breuer: The Source of Morality in Butler's „Erewhon”, *Victorian Studies*, Mar., 1973, Vol. 16, No. 3 (Mar., 1973), 316. <https://www.jstor.org/stable/3826037> ↑
47. Hans-Peter Breuer i. m. 322. ↑
48. A természetes kiválasztás koncepciójából kinövő szociáldarwinizmus különösen Amerikában meghatározó: Richard Hofstadter: *Social Darwinism in American Thought*. Boston: Beacon Press, 1955. ↑
49. Samuel Butler: *Erewhon*, 144. ↑
50. Uo. 145-146. ↑
51. Uo. 145-146. ↑
52. „Towneley Cambridge-ben az egyik legelőkelőbb csoportba tartozott, s a hallgatóság körében talán ő örvendett a legnagyobb népszerűségnek. Magas, rendkívül jóképű. Ernestnek úgy tűnt fel, a legjobb képű férfi, akit valaha is látott. Lehetetlen elképzelni elevenebb, kellemesebb arcot. Jól tudott krikettezni és evezni, igen nyájas volt, szokatlanul mentes minden önteltségtől, nem nagyon okos, de józan. Apja és anyja kétéves korában egy csónakbaleset alkalmával vízbe fulladtak, s egyetlen fiúkra és örökösükre Dél-Anglia egyik legszebb birtokát hagyták. A sors néha mindent pompásan elrendez egy ember körül. Towneley kegyeltjei közé tartozott, s az volt az általános vélemény, hogy a sors ebben az esetben bölcsen választott.” */Minden testnek útja, 280./* ↑
53. Samuel Butler: *Erewhon*, 163-164. ↑
54. Samuel Butler: *Minden testnek útja*, 118. ↑
55. „Elismerve tehát, hogy a három súlyos veszteség, amely embert érhet, a pénz, az egészség és a jó hírnév elvesztése, kétségtelen, hogy a pénzvesztés a legeslegrosszabb, azután következik az egészség s végül a jó hírnév elvesztése. A hírnévvesztés csak gyenge harmadik a sorban, mert ha valaki érintetlenül megtartja egészségét és pénzét, általában kiderül, hogy jó hírének elvesztése inkább csak parvenü konvenciók áthágásának tulajdonítható, nem pedig ama régibb és jobban megalapozott törvények megsértésének, amelyeknek kötelező ereje vitán felül áll. Ez esetben az illető oly könnyen szerezhet magának új hírnevet, ahogy a rák új ollót növeszt, vagy pedig – ha egészséges és van pénze – boldogan és teljes lelki nyugalomban élhet jó hírnév nélkül is.” */Minden testnek útja, 370-371/* ↑
56. Az interneten közzétett szöveg – ami Henry Festing Jones 1912-es szövegkiadásán alapul – nem tartalmazza ezt a bejegyzést. <https://www.gutenberg.org/files/6173/6173-h/6173-h.htm> Ez abban a nyomtatott változatban lelhető fel, amelyik egy későbbi, a szövegbe újabb kéziratos részeket is beemelő, kiadásból válogat: Samuel Butler: *Notebooks. Selections*, ed. by Geoffrey Keynes, Brian Hill. Reprint London: Cape, 1952, 115. (Saját fordításom K. G.) ↑

57. Samuel Butler: *Erewhon*, 190–191. (Saját fordításom K. G.) ↑
58. Uo. 186–187 ↑
59. Uo. 179. ↑
60. Uo. 29–30. ↑
61. Philip J. Pauly: Samuel Butler and His Darwinian Critics, *Victorian Studies*, Winter, 1982, Vol. 25, No. 2 (Winter, 1982), pp. 16–180, ↑
62. Samuel Butler: *Erewhon*, 199. ↑
63. Uo. 202. ↑
64. Uo. 206–207. ↑
65. Mingming Su and Bing Jin: *Evolution, Machine, and Humanity: Rereading Samuel Butler from a Posthuman Perspective*. Comparative Literature Studies, 2020, Vol. 57, No. 4, Special Issue: Technology in Comparative Literature Studies Guest edited by Ning Wang (2020), pp. 728–743, Published by: Penn State University Press
URL: <https://www.jstor.org/stable/10.5325/complitstudies.57.4.0728> ↑
66. Pintér Károly: *Ismeretelméleti utazás: A jövőértelmezés bizonytalansága Wells Az időgép című kisregényében*. Filológia Közöny 60. évf. 4. sz., 460. ↑
67. Samuel Butler: *Erewhon*, 225. ↑
68. Joel Mokyr: *A gazdaság gépezete*. Technológiai kreativitás és gazdasági haladás. Fordította Pap Mária. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1990, 379–380/ ↑
69. Anna Neill: The Machinate Literary Animal: Butlerian Science for the Twenty-first Century. *Configurations*, 2014, 22, 60–61 by Johns Hopkins University Press and the Society for Literature, Science, and the Arts. ↑
70. Samuel Butler: *Erewhon Revisited Twenty Years Later, Both by the Original Discoverer of the Country and by His Son* <https://www.gutenberg.org/cache/epub/6092/pg6092-images.html> ↑
71. Samuel Butler: *Fair Haven*) <https://www.gutenberg.org/cache/epub/1971/pg1971-images.html> ↑
kép | vecteezy.com

Tevesz László

A „NYUGATI FÉRFI-ESZMÉNY” TÜNDÖKLÉSE ÉS HANYATLÁSA 3.

2024-09-17 | ESSZÉ

Lázadó férfiasság az ellenkultúrában

A byroni hős, a vadnyugati cowboy, a romantikus lovag és a hollywoodi jó-rosszfiú karaktere világosan mutatja, hogy a hagyományos angolszász férfiidentitás keretein belül jól megfér egymással a *civilizált gentleman* és az *öntörvényű kalandor* – akár egy személyben is.

Viszonyuk azonban nem volt mindig felhőtlen.

Amikor a klasszikus polgári világ a második világháború után súlyos válságba jutott, az öntörvényű kalandoré lett az erőteljesebb, eredetibb szerep. Ő úgy tudott autentikus választ adni a kor problémáira, hogy levált a fogyasztói kultúrával és a bürokratikus intézményrendszerrel egyre szorosabban összeszövődő civilizációs normákról és a vad férfiasság ősenergiájával forgatta föl az érvényes kulturális szokásokat. E zabolátlanság nem önmagában, az alternatív életforma vonzereje miatt hatott a korabeli ifjúságra, hanem mert az egykorú konformista normák életidegenek, fenntarthatatlanul merevek voltak. A lázadás motívumaiból nem a mit akarunk, hanem a *mit nem akarunk* tűnt fontosabbnak.

a hősi múlt zord részletei

Márpedig az '50-es, '60-as évek Amerikája már nem a Tocqueville által leírt egykori egalitárius köztársaság volt, s nem is az egykori „határvidék” korlátlan ígéretföldje. A

pionírok, felfedezők, kistulajdonosok, farmerek és önigazgató közösségek helyét jobbra a konformista, városlakó átlagpolgár foglalta el. A nagybetűs Amerikai Álmot – amely egyébként a hősi múlt zord részleteit gondosan elfedte – szétörte a vasúttársaságok, gyáripari monopóliumok, tőzsdei spekulációk, felhőkarcolók, világháborúk, gazdasági válságok és atomkísérletek 20. századi világa. A vállalkozás helyébe a cég, a vállalkozó helyébe a cégvezető és az alkalmazott lépett. A nagyipari tömeggyártás fellendülése és a szolgáltatói szektor dinamikus fejlődése azzal járt, hogy a független magánvállalkozások és farmergazdaságok száma drasztikusan visszaesett a kékgalléros gyári és a fehérgalléros irodai munka javára. A közintézmények túlburjánzó apparátusa és a nagyvállalatok bürokratizmusa jelentősen szűkítette az egyéni kezdeményezések lehetőségét és a civil közösségi önszerveződések terét.

Az átalakuló életforma egysíkúságára már a két háború között is felfigyelt az amerikai és a brit értelmiség. F. Scott Fitzgerald a gátlástalan törtetést és a keleti parti nagyozolást leplezte le; Sinclair Lewis szórakoztató történetben mutatta be a kisvárosi közepszerűséget és az anyagi javak hajszolásával járó lelki sivárságot; Aldous Huxley

mély iróniával ábrázolta a „technokrata” berendezkedést; Ernest Hemingway afrikai szavannákon, spanyol bikaviadalokon és a párizsi bohémvilágban keresett menedéket honfitársai túlon túl materialista világa előtt. Saul Bellow négy évtizeddel későbbi regényében, a *Herzog*-ban a probléma kultúrtörténeti összefüggéseit is megvilágítja. A „huszadik század forradalma, a termelés fejlődése, amely felszabadította a tömegeket, megteremtette a magánéletet, de nem produkált semmit, ami tartalmat adott volna ennek a magánéletnek”. Ezt az űrt a század derekától egyre inkább a TV, a rádió, a mozi, és a mindezeket behálózó reklámpropaganda töltötte ki – a 60-as évek elejétől már nem csupán az USA-ban, hanem a háború utáni válságból gyorsan talpra álló Nagy-Britanniában és Nyugat-Európában is.

A TV műsorok és a reklámok virtuális világa a konvencionális családmódellet és az ehhez tartozó nemi sztereotípiákat propagálta, középpontban a hivatali munkájának élő, családfenntartó apafigurával – amely cseppet sem volt vonzó a korabeli ifjak szemében. A fiatal amerikai és brit fiúk a történelemórákon azt tanulták, hogy hazájukat független, bátor férfiak tették naggyá, de közvetlen környezetük csupán a közepszerű élet lehetőségét kínálta: az unalmas iskolai magolást, a bürokratikus rendbe tagozódást, az elgépiesedett munkát és az ezekkel elnyerhető fogyasztást.

Az angolszász ellenkultúra krónikása, Barry Miles szerint az ötvenes évek beat nemzedéke és a hatvanas évek fiatal generációja lázadásával a fogyasztói társadalom normáit utasította el, „hogymint egyforma külvárosokban kell lakni, kétszemélyes ágyakban aludni, gyakorlatilag ugyanolyan autókat vezetni, bútírozatokat nézni”. Vagy ahogy a nemzedéki rebellió ikonikus alakja, a Who együttes dalszerző-gitárosa, Pete Townshend visszatekintve élesebben fogalmaz: azért fordultunk apáink ellen, mert nem voltunk részesei a háborúban harcoló nemzedék küzdelmes, veszteséggel teli, dicsőséges múltjának, s nem elégedtünk meg a biztonságos, kényelmes élettel. „Úgy éreztük, hogy nem lehetünk sosem olyan jók, mint az apáink és nagyapáink, akik harcoltak ezekben a csodálatos és abszurd háborúkban”, így mi az utcákon, bandákba verődve akartunk bizonyítani. Amerika nem tudja megadni a fiatal kölyköknek a „hősi életet” – magyarázza vehemensen az ellenkultúra fő motívumát a radikális hippidíákvezér, Jerry Rubin. „Lehetnek jó osztályzataid, kapsz diplomát, aztán állást egy vállalatnál, veszel egy vidéki házat, és jó fogyasztó leszel. De a kölykök ezzel nem elégednek meg. Hősök akarnak lenni. És ha Amerika megtagadja ezt a lehetőséget tőlük, majd megteremtik saját maguknak”. A Kinks 1971-es dalában – az 1960-as évek második felének néhány évig tartó derűs optimizmusa után – örökítette meg a kor fiataljainak keserű életérzését, akik nem találják a helyüket a „közalkalmazottak által ellenőrzött bürokratikus államban”, a „technológia csodálatos világában”, a „mechanikus rémálomban” (*20th Century Man*).

Az alternatív életforma első, '50-es években fellépő szószólói, a beat nemzedék értelmiségi képviselői megvetették a mainstream kultúrát, a hagyományos szokásokat és tekintélyeket, de nem a fennálló politikai rendet szerették volna átformálni, hanem a „lelkek forradalmát” kirobbantani. A beatnik fő jellemzője a belső szellemi útkeresés, a tudatos önreflexió, egyfajta miszticizmussal összefonódó értelmiségi életértelmezés és öntudat. Ugyanakkor a beat irodalom az uralkodó kultúra alternatívájaként rokonszenvenvel mutatott be egy kevésbé intellektuális, vagány férfitípust: a hipszert.

erős szexuális töltet

A hipszter modern városi kalandor, az éjszakai életben ösztöneit kiélő világfi; az alkohol, a drogok, a nők és a jazz muzsika köré fonódó bohém

életvitellel, erős szexuális töltettel és nyersen férfias viselkedéssel. Olyan öntörvényű fickó, aki a civilizációba tagozódás helyett a lázadást választja, és minden módon igyekszik magát kivonni a szürke átlagpolgárok, a saját egyéniségüket feladó „kockák” konformista világából. Ugyanezt a formabontó, nagyvárosi kalandor életfelfogást a korabeli Nagy-Britanniában a londoni munkásfiatalokból verbuválódó Teddy Boyok képviselték.

A beat irodalom egyik meghatározó egyénisége, Norman Mailer nevezetes esszéjében a hipszert „fehér négernek” keresztelte el (*A fehér néger. Felületes gondolatok a hipsterről*), felhívva a figyelmet, hogy a nagyvárosi kalandorok attitűdje a társadalom peremvidékén élő fekete férfiakéval rokonítható. A külvárosi füstös klubokban keveredett egymással a két elem: a Délről kiszakadó fekete zenészek és a középosztályi értékeket megvető fehér nonkonformisták. Emellett a határvidék mítoszát megidézve Mailer arra is utal, hogy a hipszterek az „amerikai éjszaka vadnyugati pionírjai”, továbbá, hogy a jelenség előképét az 1920-as évek bohém művésznemzedékében találhatjuk meg, elsősorban Ernest Hemingway személyében. A hipszterek által kedvelt korabeli jazz zenében a Nyugatra vezető Route 66 volt a szabadság jelképe. A másik neves beat író, Jack Kerouac kultikus regényében, az *Útonban*, ugyancsak a „Nyugat szelleme” vonzza újabb és újabb utazásra a regény kalandor hőseit. A '60-as években politikai szerepet vállaló beat írók a vadnyugati életformát utánzó motorosbandát, a Hell's Angels-t, a beatekkel azonos platformon álló radikális diákvezér, Jerry Rubin a felfedezők, pionírok és cowboyok „hősi életét” állította szembe a konformista fogyasztói társadalommal.

Az '50-es évek új stílusú kultuszfilmjei érzékletesen mutatták be a „kockák” konformista világában otthontalanul mozgó fiatal férfiak identitásválságát – Kerouac regényéhez hasonlóan a céltalan lázadókból vonzó férfibálványokat faragva. Az 1956-ban színházban bemutatott, 1959-ben filmvászonra kerülő *Dühöngő ifjúság* fő motívuma, hogy a háború utáni Nagy-Britanniában elvesztek a „régí divatú, nagyszabású eszmék”, amelyekért a nagyapák és apák harcoltak, az új nemzedék már nem küzdhet hősiezen „igaz ügyekért”. A fiataloknak nincs más választása, mint a merev konvenciók elfogadásával betagozódni a nyárspolgári életformába – és akinek ez nem megy, legfeljebb erőszakos, öncélú lázadásban élheti ki zabolátlanságát.

Amerikában *A vad* című 1953-as film feszeget hasonló problémát, annyi különbséggel, hogy itt a konformista társadalom alternatíváját egy összetartó, harcias motorosbanda adja. Az amerikai kisváros életét felforgató csapat szabados életformája megint csak a Nyugat mítoszát idézi; a bandavezért alakító Marlon Brando pedig a nyers, ösztönösen viselkedő férfi új idolját teremtette meg. A másik filmes rebellis ikon, James Dean a sérülékeny, meg nem értett, önmagát kereső fiatal férfi állhatatosságát példázza. Legjelesebb, 1955-ös alakításában „ok nélkül lázad” (*Haragban a világgal*): gyöngé apjában nem lát azonosulásra méltó férfimintát, zsarnokoskodó anyját megveti, az új iskolai környezetben konfliktusba kerül a helyi bandával – de felveszi a kesztyűt. Dühét a társadalmi szabályok áthágásával vezeti le, a bandával önérzetesen és vakmerően szembeszáll.

A konkrét cél nélküli lázadás nem értelmetlen, ha valaki nem akar pártok, irányzatok, mozgalmak foglyává válni – vallotta Camus 1951-ben –, s nem akar olyan monoton, felszínes életet élni a „polgári pokolban”, mint a *Közöny* vagy *A bukás* főhősei. Tegyük hozzá, az '50-es években még elevenen élt a második világháború emléke, s a nyugati világ fogyasztói biztonságát beárnyékolta az atomháború rémképe. A tudomány és a technika fejlődése nem csak a jólétet és a kényelmet hozta el, hanem emlékeztetett a közelmúlt szörnyűségeire, előre vetítette a lehetséges pusztítást, egyszersmind jelképezte a természetes emberi közösségek szétzilálódását: az „elidegenedést” – ahogy az újbóloldali filozófusok fogalmaztak, a „mechanikus rémálmot” – miként a

Kinks énekelte. A bukott utópiák, az életidegen ideológiák, a bürokratikus intézmények, a tömegmanipuláció és a „fogyasztói kultúra iszonyatos konformizmusának” korában „az érzékeny ember számára a rend és a normalitás tűnt hazugságnak – a lázadás, a halálos kaland, a kétségbeesett útkeresés, a tagadás a méltó emberi magatartásnak” – írja az ellenkultúra védelmében Kodolányi Gyula.

„Lázadok, tehát vagyok!” – ezt a camus-i hitvallást tükrözik a beat irodalom alkotásai és az '50-es évek kultuszfilmjei, nem igazán filozofikus igénnyel, de élethűen, hiteles, eleven karakterek problémáin keresztül. És ezt fejezi ki a beat írókhoz közelálló Ken Kesey 1962-es nagy hatású regénye is, a *Száll a kakukk fészkére*. Akárcsak *A vad*, ez a történet is egy vagány figura lehengerlő karaktere köré épül. A főhős ugyanazt a szexuálisan túlfűtött, normaszegő férfitípust hozza, mint a motoros banda vezéregyéniségeként Brando. A sztori antihőse, az intézmény rendjét őrző főnövér egyszerre szimbolizálja a természetes szabadságvágyat elnyomó bürokratikus rendszert, a kiszolgáltatott egyéneket értelmetlen szabályokkal sanyargató zsarnokságot – és a „matriarchátus börtönt”, az életigenlést letörő anyai szigort és gyámkodást. (A regény alapján készült 1975-ös film főszereplője Jack Nicholson, a rendező Milos Forman).

zabolázhatatlan férfi őserő

Nagyrészt e vagány hősök nyomán vált a „nagyvárosi kalandor” stílus a szülői elvárások és társadalmi normák alól felszabadulni vágyó amerikai és angol

kamaszok számára vonzó mintává. Ugyanennek a folyamatnak a zenében a rock'n'roll kibontakozása adott elemi erejű energiát. Ez a műfaj befogadói oldalon mindkét nemet megbabonázta – előadói oldalról eredendően a szexualitással teli, zabolázhatatlan férfi őserő megnyilatkozása volt. Az amerikai Dél társadalmi mélyrétegeiben gyökeredző „mocskos” fekete rhythm&blues keveredett benne a country western zenei elemeivel és a metropoliszok füstös külvárosi klubjainak hipszter szubkultúrájával; s olyan karizmatikus figurák révén vált ismertté, mint Fats Domino, Bo Diddley, Chuck Berry, Little Richard vagy Jerry Lee Lewis.

A rock'n'roll „nem egy tánc” – ahogy Pajor Tamás a hőskorra utalva mondta –, hanem „önként vállalt kirekesztettség”, szembehelyezkedés a „kocka” társadalommal. A rock'n'roll alapját adó fekete R&B dalok a társadalom peremvidékén élő férfiak problémáit sűrítették, nem etnocentrikus alapon, hanem egyetemes érvénnyel, a középosztályi értékrendet megkérdőjelező nagyvárosi kalandorok és a fehér fiatalok számára is átélhetően. A napról napra tengődő, sodródó „földönfutók” világa volt ez (*Rolling Stone*), akik vagy az alkoholban kerestek vigaszt kilátástalan sorsukra (*One Bourbon, One Scotch, One Beer*), vagy a szexualitás terén akartak érvényesülni (*I'm A Man*). Nekivágtak Nyugatnak (*Route 66*), s gitárral a kezükben próbálták szerencsét (*Johnny B Good*). De nem is annyira ezek a témák, inkább a zene vad ritmusa, az énekesek zabolátlan stílusa és az előadások közösségformáló rítusjellege gyakorolt nagy hatást a fiatalokra. A rock'n'roll életérzés az ősi ösztönök felébresztésével felszabadította a kölyköket a civilizációs gátlások alól, önfeledt közösségi élmény keretében vezette le az ifjúságban dúló energiákat – és telítve volt szexualitással, vagyis a protestáns polgári értékrendhez kötődő angolszász középosztályi kultúra egyik legfontosabb tabuját döntötte le. A korszak legnagyobb szexszimbóluma, a hipszter kultúra két filmes ikonja, Dean és Brando mellett, éppen a rock'n'roll királya, a feketék új stílusú zenéjét a fehér fiatalokhoz eljuttató Elvis Presley lett.

A beat életérzés, a kalandor attitűd és a rock'n'roll nyomán kirobbanó lázadás az '50-es évek második felében a fiatal nemzedék ösztönös reakciója volt a szülők konformista életformájával szemben. Az '50-es, '60-as évek fordulóján ez a rebellió lecsengeni látszott, ám a régi és az új nemzedék súrlódását rövidesen a régi és az új életforma kibékíthetetlen ellentéte váltotta fel. A '60-as évek elején az Egyesült Államokban – elsősorban Kesey, a beat írók és az LSD guru, Timothy Leary fellépése nyomán – már valóságos életforma forradalom kezdett kibontakozni.

Az ellenkultúra törekvéseit ideológiai élel megfogalmazó Theodore Roszak írásaiból, illetve Jean-Luc Godard és Michelangelo Antonioni filmjeiből kiderül, hogy az ifjúság dühe mindenekelőtt a 20. századi fejlődés uniformizáló, közösségromboló fejleményei ellen irányult: a nagyvállalatok egyre erősödő befolyása, az állami, oktatási és gazdasági intézmények növekvő bürokratizmusa, a technokrata elit életidegen szakértősége és a konzumkultúra butító egyszólamúsága ellen. Az underground színtereken szerveződő beat írók, a kommunába vonuló hippik, a galeribe verődő munkásfiatalok, a törvénytől kívüli motorosbandák, a politikailag aktív egyetemisták és a zenei fesztiválokon összeseregglő rockrajongók nem rombolni akartak – bár volt erre is példa –, hanem alternatív, szabad közösségeket kerestek az uniformizálódó nyugati világban.

A '60-as évek életforma forradalma sok területen hozott újításokat (a szexualitásban, a női egyenjogúságban, a polgárjogi mozgalomban), de az ellenkultúrát a férfiszerepek terén inkább a modernitáskritika, olykor a romantikus múltba révedés jellemezte. Az ifjúsági lázadással lazább-szorosabb szálakon összeszövődő „új” filmművészet (a „spagetti western”, a „revizionista western” és a „hollywoodi reneszánsz”) sokat foglalkozott a régi Amerika elmúlásával. A '60-as évek végétől sorra

születtek olyan kultikus filmek, amelyek kesernyés nosztalgiával emlékeznek meg a hanyatló férfierényekről: a hivatástudatról, a bajtársiasságról, az önfeláldozó hősiességről.

kalandorság

A legtöbb olasz vadnyugati filmet a harmadik világ elnyomottjaival szolidaritást vállaló, szociális töltetű újbaloldali forradalmiság szenvedélyes vadsága teszi eredetivé. A spagetti-western kérészéletű diadalát azonban éppen azok az alkotások élték túl, amelyek a korrupt jobboldalból és a megalkuvó baloldalból egyaránt kiábrándulva a „küzdelmekben megedződött, önálló és büszke személyiség mítoszát” fogalmazták újra és ruházták fel korszerű, univerzális jelentéssel – írja Koltai Ágnes. Sergio Leone vadnyugati filmjeinek – az 1964-ben induló *Dollár-trilógiának* és az 1968-as *Volt egyszer egy vadnyugatnak* – öntörvényű főképekerei éppúgy az angolszász kalandorság hagyományába illenek, mint az ellenkultúra vagány lázadó figurái. Ahogy az '50-es évek kultuszfilmjei, Leone alkotásai sem csak az amerikai világról szólnak, hanem ezen keresztül az amerikanizálódó nyugati civilizáció közös problémáiról. A rebellis mozik és az új típusú vadnyugati történetek jellemzője, hogy a család, a kisközösség, a törvényesség és fair verseny értékei köré szövődő Amerika idilli képe végleg eltűnik belőlük – a normaszegő, független férfi központi szerepe azonban megmarad.

Az olasz mester a vadnyugati főszereplők archetípusait a homéroszi mitológia alakjaira vezeti vissza: Agamemnonra, Hektorra, Aiaszra. Így karakterei között nincsenek makulátlan erkölcsű hősök, csak gyarlóságaikkal és erényeikkel együtt bemutatott figurák. Leone társadalomábrázolásában a vadnyugat nem a vadon romantikusa világa, hanem mocskos, züllött, kegyetlen hely; s a régi életformát elsöprő civilizáció is rút arcát mutatja. Az egyszerű ember éppúgy kiszolgáltatott vad banditáknak és züllött pisztolyhősöknek, mint a terjeszkedő, pénzéhes, arrogáns gazdasági-politikai hatalomnak. Ilyen körülmények között csupán az nyújt azonosulási pontot a nézőnek, hogy az öntörvényű főhős mindkét erkölcstelen világban kívülálló marad, s nem fogadja el sem a kisközösségi kultúra, sem a nagyvárosi civilizáció

konformista értékeit. A körülmények véletlenszerű alakulása miatt és személyes meggyőződéseit követve a jó oldalára sodródik, ám a véres konfliktusok magabiztos lerendezése után méltóságteljesen járja tovább magányos útját.

Az olasz remekművekkel párhuzamosan az amerikai filmesek is belefogtak a western revíziójába. Több eredeti darab (például az 1952-es *Délidő*) után az igazi áttörést Sam Peckinpah 1969-es véresen realista filmje hozta el. *A vad banda* a klasszikus férfierények elégiája. Kelet és Nyugat termékeny kölcsönhatása itt végleg megbomlik: a pionírok régi, szabad világát kíméletlenül maga alá gyűri a civilizáció, a fejlődés ágensei pedig szemernyt sem rokonszenves figurák; de a harmadik világ (a filmben ténylegesen Mexikó, allegorikusan a szocializmusnak otthont adó Latin-Amerika és Vietnam) ugyanígy visszataszító: a katonai diktatúra tobzódása jellemzi. Mindkettővel szemben állnak a régi vágású, törvénytől kívüli banditák, akik még őrzik a hagyományos értékeket, s szorongatott helyzetükben az összetartás, az elvhűség és az önfeláldozás példáját mutatják; tragikus halálukkal a függetlenség eszményére épülő vadnyugat is sírba száll.

A gengszterfilmek hagyományát Francis Ford Coppola 1972-es kultikus filmje, *A keresztapa* újította meg. Hitelesen ábrázolja a szórakoztatóipar, a politika és a szervezett bűnözés szoros összefonódását, egyszersmind rávilágít: a törvényesség látszatára ügyelő elit törtetését és a törvénszegő bűnözők gátlástalanságát vékony etikai határ választja el. Szinte csak a származáson és vele járó társadalmi kapcsolatokon múlik, hogy kinek sikerül legálisan, kinek alvilági módszerekkel feltörnie a csúcsra. Coppola gengszterei nem akarnak sem a kapitalizmus vesztesei, sem a bürokrácia bábjai lenni. Hatalomra és gazdagságra vágynak, s mivel a fennálló törvényes rend kiváltságait nem élvezhetik, rabolnak, csálnak, verekednek, gyilkolnak, hogy versenyben maradjanak. A maguk erőszakos és visszataszító módján mégis ők azok, akik a letűnőben lévő régi világ erényeit gyakorolják: az elvhűséget, a családi összetartást és a közösségért viselt felelősséget.

A Leone filmjeiben felbukkanó, Clint Eastwood által életre keltett ellentmondásos vadnyugati figura az 1968-as *Coogan blöffjében* és az 1971-ben induló *Piszkos Harry* sorozatban került át nagyvárosi környezetbe – a realista ábrázolásmódjáról ismert Donald Siegel direktorsága mellett. Az Eastwood alakította „siegeli hős” – Leone főszereplőjéhez hasonlóan – saját szabályai szerint játszó, igazi magányos farkas, soha nem alkuszik meg, és ezért rendre konfliktusba kerül a környezetével: az ostoba bürokráciával, a korrupt politikusokkal és saját körülményes feletteseivel.

velejéig romlott fickó

A Leonét mesterének valló Clint Eastwood rendezői ábrázolásában még a fentieknél is elmosódóbbak a határok a jó és rossz karakterek között. A *Fennsíkok csavargója* (1973) névtelen főhőse velejéig romlott fickó, aki hidegvérrel gyilkol és a nőkkel sem bánik kesztyűs kézzel. Ugyanakkor nemcsak a kisvárost fenyegető banditákkal számol le, egyúttal lóvá teszi a helyi közösség képmutató, gyáva vezetőit is. A *törvényenkívüli Josey Wales* (1976) főhőse megkeseredett, cinikus, önbíráskodó, lelkifurdalás nélkül gyilkoló, magányos déli lázadó; a terjeszkedő államhatalommal és a megalkuvó társadalommal szembeni gyűlöletét megnemesíti, hogy kiáll a hozzá hasonló társadalmi számkivetettek védelmében, s törvényen kívüli, önellátó szabad kisközösséget szervez belőlük.

Fogyasztói kapitalizmus és a nemek harca

Az ellenkultúrához lazábban-szorosabban kötődő olyan kérdésekben, mint a polgárjogi mozgalom vagy a női emancipáció, „68” után nagyot lépett előre a nyugati civilizáció, ahogy a merev viselkedési normák is átalakultak, szabadabbá váltak. Ám az ifjúság nagy közös ügye, a fogyasztói konformizmus és az elidegenedés felszámolására tett kísérlet elbukott. A '60-as évek rebellis örökségét a '70-es évek neoliberális gazdasági-kulturális rendje rövid időn belül maga alá temette. A diáklázadókból karrierista menedzserek, a hippikből szürke átlagpolgárok vagy dúsgazdag informatikusok lettek; az ellenkultúra elemei elveszítették társadalomkritikus élüket és közösségsszervező jellegüket, s beolvadtak a tömegkultúra trendjei közé. Az új konzumvilágot immár nem csak balról – például Jean Baudrillard részéről – érte komoly kritika. A közösségelvű Christopher Lasch és a szabadelvű-konzervatív John Lukács is a mindent behálózó bürokratizmust és a silány tömegkultúrát okolja amiért az erős társadalmi autonómiára épülő régi angolszász világ elenyészett. A világhírű szociológus, Robert Putnam ugyancsak a klasszikus Amerika hanyatlásáról beszél, azaz a helyi közösségek, egyesületek, alapítványok, sportklubok, gyülekezetek, szakszervezetek, szomszédsági, rokoni és baráti kapcsolatok gyorsuló felbomlásáról.

A neoliberalizmus nemcsak gazdasági rendszer, hanem a mindennapi életünket átszövő világkép, amely az egyéni érvényesülésre, s mindenekelőtt a munkaerőpiaci versenyre épül. Ezt az ideológiát erősíti a közgazdaságtan, az oktatástudomány, a pszichológia, a popkultúra, a szórakoztatóipar és a sztárkultusz – az „önmegvalósítás” mázával borítva. „Találd meg az igazi éned!” „Fejleszd magad elbűvölő személyiséggé!”, „Légy magabiztos!”, „Kommunikálj hatékonyan!”, „Tanuld meg eladni magad!” A modern ember még *valami* szeretett volna lenni: tanár, orvos, szatócs, pék, mészáros, cipész, asztalos, pincér. „*Mi* leszel, ha nagy leszel?” – kérdezték valaha. Az *Altató* Balázsa is csak úgy tudott elaludni esténként, ha arra gondolt, hogy tűzoltó lesz, vagy katona, vagy vadakat terelő juhász. A posztmodern ember célja, hogy nagybetűs *Valaki* legyen.

A hagyományos kötöttségeitől megszabaduló új személyiségnek az önmegvalósítás árát a „boldogságipar” kasszájánál kell megfizetnie. Fitnesztúdiók, edzőtermek, szépségszalonok, autókereskedések, bevásárlóközpontok, utazási irodák, ingatlanügynökségek, étteremláncok, fejlett technológiai eszközök, divatos ruhák,

szépségápolási termékek, étrendkiegészítők, vitaminkészítmények, sikerkalauzok, csapatépítők, terápiák és tréningek garmadája gondoskodik arról – borsos áron –, hogy mindenki „önmaga” legyen. Az életét jól menedzselő karrierista – közkeletű elnevezéssel a *yuppie* – sikerességét exkluzív státusszimbólumok jelzik, a többieknek középszerű fogyasztási javakkal kell beérnie. A szépség-, egészség- és fiatalságkultusz kiterjesztette a versenyt a „szexpiacra” is. Férfi- és női életmód-magazinokból lehet elsajátítani a „vonzerő titkait”, a „randizás szabályait” és a „csábítás trükkjeit”. A jó státusú, jó fizetésű, stílusosan öltözködő, fitt férfiak és nők lettek a fogyasztói társadalom irigyelt csúcsragadozói.

a fair verseny szabályai szerint

A neoliberális fordulat a filmművészetben és a könnyűzenében is éreztette hatását. A hollywoodi reneszánsz kreatív alkotásai részint olyan nagyszabású projekteknek adták

át a helyüket, mint a *Star Wars*, részint olyan filmeknek, amelyek a yuppie mentalitást és a karrierépítést állítják előtérbe. A '80-as, '90-es évek mozijának új hőse mélyről indul, keményen dolgozik, nagy áldozatokat vállal a siker érdekében, de csakis a fair verseny szabályai szerint hajlandó játszani. (*Rocky*, *Cocktail*, *Tőzsdecápák*, *A cég* stb.). Az amerikai imperializmust bíráló ellenkulturális filmek a '70-es évek végétől jórészt lekerültek a vászonról, hogy a Pax Americana eszméjét supermaszkulin akciósztárok hirdessék – mindenekelőtt Sylvester Stallone és Arnold Schwarzenegger. A Michael Jackson jelképezte „Pepsi generáció” a reklámvilág és a könnyűzene szférájában keltette azt a hamis illúziót, hogy a rossz szociokulturális háttérű kültelki fiatalokra is az önmegvalósítás boldog jövője vár – a „választás a te kezében van”. A US for Africa és a Live Aid kezdeményezés pedig a szórakoztatóipar élményeit habzsoló középosztály lelkipurdalását oszlatta el: a mindennapos helyi társadalmi szolidaritás kiváltható alkalmi globális jótékonykodással.

A neoliberális karrierizmusnak már a '80-as években is voltak női ikonjai, például a *Flashdance* című film főszereplője vagy a popénekes Madonna. Az igazi áttörést az 1998-ban induló *Szex és New York* sorozat hozta el, amely nagyvárosi, diplomás, sikeres szingli női karaktereket vonultat fel. A négy manhattani dámával sokmillió női

tábor azonosult, a második hullámos feminizmus képviselői is üdvözölték a produkciót. Ellenben a harmadik hullám szószólói éles kritikával illették a filmet, mondván: főszereplői fehér, heteroszexuális, felső-középosztályi nők; körülöttük sehol egy transznemű, fekete alig, ráadásul a történet középpontjában álló újságíró nő álompasija, Mr. Big igazi macsó. (2021-ben el is készült a sorozat politikailag korrektebb folytatása. Csakhogy amíg a régi verzió életszerű volt és szórakoztató, az új didaktikus és unalmas.)

Az amerikai popkultúra puha hatalomként védi a fennálló gazdasági-társadalmi rendet, de a fővonal mellett bőven jut hely az alternatív alkotásoknak, akár olyanoknak, amelyek a fogyasztói kapitalizmust éles kritikával illetik. A teljesség igénye nélkül: Martin Scorsese következetesen érvényesíti a hollywoodi reneszánsz és a spagetti-western realista ábrázolásmódját; főszereplői mind azt példázzák, hogy a törtetés és a siker törvényszerűen jár a fair szabályok áthágásával és a személyiség eltorzulásával. David Lynch (*Twin Peaks*), Sam Mendes (*Amerikai szépség*) és Richard Kelly (*Donnie Darko*) a kisvárosi-kertvárosi amerikai idill unalmát és rejtett bűneit

leplezi le. David Fincher (*Harcosok klubja*) brutális képet fest egy apa nélkül felnövő férfinemzedékről, amely az értelmetlen fogyasztás és a militáns erőszak között választhat.

A *Harcosok klubjában* megjelenő ellenkulturális maszkulin erőszakkultusz a '80-as, '90-es évek underground világában korántsem volt ismeretlen. A posztindusztriális gazdasági szerkezetváltás vesztesei, a feldolgozóipar kiszervezésével, a robotizációval, a szolgáltatói szektor bővülésével és a jóléti kiadások állami lefaragásával bizonytalan egzisztenciális helyzetbe kerülő alsó-középosztálybeli brit és amerikai fiatalok a különféle ifjúsági mozgalmak sáncai mögött kerestek menedéket. Kocsmabandák, garázsegyüttesek, földalatti újságok, lepukkant klubok, galeribe verődő kölykök, tömött lelátók; elkeseredett punkok, dühös rockerek, verekedő szkinhedek, tomboló focirajongók. A gazdasági-politikai elitet gyűlölő, a nyárspolgári életformát és a fogyasztói normákat megvető szubkultúrák világa volt ez, a vadság magasztalásával, törzsi rítusokkal, a bajtársiasság romantikus eszményével és a rendszeren kívüli önszerveződés, a „csináld magad” ethoszával. Ebben a közegben a domesztikációt nem a kormány, hanem a piac végezte, mégpedig az elektronikus forradalommal karöltve: a Music Television, a Premier League, a Champions League, a műholdas adások és az ezredfordulótól az internet.

A szépirodalomban Michel Houellebecq vállalta a kulturális fősodorról szembeszálló fenegyerek szerepét. Főbb karakterei a posztmodern világ szürke képviselői, magányos, kiégett, öngyűlölő, cinikus figurák. A szerző első, 1994-es regénye, *A harcmező kiterjesztése* azt is megvilágítja, hogy a neoliberalizmus a szexpiacon is éppolyan igazságtalanul működik, mint a munkaerőpiacon: a szexuális szabadversenynek nemcsak nyertesei, vesztesei is akadnak. Míg egyesek kedvükre cserélgetik partnereiket, mások szerelem és erotika nélkül tengődnek.

identitásformáló szerep

A közösségi élmények köré szerveződő ifjúsági szubkultúrák hanyatlásával a videójátékok és az internetes fórumok vették át a sport és a könnyűzene identitásformáló szerepét. A

„szexpiaci vesztes” toposzára a '90-es évektől egyre terebélyesedő virtuális

underground férfimozgalom épült. Az evolúciós pszichológia leegyszerűsített sémáit alkalmazó közösség a párkapcsolatok dinamikáját az emberi természet mélyén nyugvó állatias ösztönökkel magyarázza. A szexuális forradalom és a feminizmus felbontotta a monogám normákon nyugvó patriarchális rendet – állítják e nézetrendszer szószólói. Az ösztöneiknek engedő nők a sikeres, vonzó férfiak, az „alfahímek” köré csoportosulnak; érdekeiknek engedve hajlandók párkapcsolatba lépni az alárendelődő „bétákkal”; az omegákat viszont teljes mértékben mellőzik, akik így a társadalom peremére szorulva, „önkéntelen cölibátusban” élnek.

A szexpiaci vesztesek underground mozgalma sokfelé ágazik. A Pick Up Artist, azaz csajozóművész közösség tagjai az „alfa” férfiak viselkedését utánozva igyekeznek minél több rövid távú kapcsolatot létesíteni. A legsikeresebb randiguruk a popkultúra fővonalába is betörtek. Erik von Markovik és Neil Strauss könyve bestseller lett (*A Mystery módszer, A játszma*); a VH1 csatornán *The Pick Up Artist* címen műsor indult. Ma már egész iparág épül a csajozóművészek módszereire. Közösségi oldalak, blogok, videócsatornák hirdetik, hogyan lehet a posztmodern Don Juanok útját követni – s még több a kiábrándult hang, amely eleve elrendeltnek veszi, hogy a férfiaknak csak kis töredéke rendelkezik a nők számára igazán vonzó javakkal és/vagy tulajdonságokkal.

Az MGTOW (Men Going Their Own Way), a „maguk útját járó férfiak” mozgalma a családalapítást a fogyasztói kapitalizmus keretei között túlságosan költségesnek ítéli; a megoldást a társadalomból való kivonulásban, az önfenntartásra szűkített minimalista életformában látja. A pirospirulás férfiak fóruma, a Red Pill küldetésének tartja, hogy még időben felnyissa a fiatal fiúk szemét: ne szálljanak be a mókuskerékbe csak azért, hogy párkapcsolathoz és szexhez jussanak.

A férfimozgalmak szélsőséges változatát az „önkéntelen cölibátusban” élők úgynevezett incel közössége adja (az incel az *involuntary celibates* rövidítése). Tagjai többnyire depressziós, magányos figurák, nem kevés közöttük a nőgyűlölő, agresszív elem. És akadnak közöttük olyanok is, akik tömeggyilkosságokat követtek el – és a közösségből sokan ezért hősnek tartják őket.

A férfimozgalmak lehangosabb képviselői általában nagyra tartják az olyan „erős vezetőket”, mint Donald Trump vagy Orbán Viktor, s a „genderfasizmus” elleni küzdelem jegyében az alternatív jobboldal mögé sorakoznak fel. A populista politikai

kampányok szélsőséges indulatokat gerjesztő, nőgyűlölő, rasszista és homofób internetes csapata jórészt ebből a közegből verbuválódik. A szexpiaci versengés elkeseredett vesztesei így a fogyasztói vadkapitalizmus legnagyobb ragadozóival kerülnek egy politikai platformra.

igazságtalanságok

A mainstream nyilvánosság a férfimozgalmakat eredendően „fehér nacionalista” csoportnak tartja, tagjait általában „szánalmasnak” ítéli. Az általános megbélyegzés méltánytalan, a valóságos kép sokkal árnyaltabb. Cassie Jaye feminista rendező 2016-os megrendítő dokumentumfilmje (*The Red Pill*) sok hónapos munka eredményét összegzi, s rávilágít: nem csak a nőket, a férfiakat is sújtják igazságtalanságok. Például a balesetveszélyes munkák többségét férfiak végzik, arányszámuk folyamatosan csökken a felsőoktatásban; a munkanélküliség, a hajléktalanság és az alkoholizmus nagyobb mértékben érinti a férfiakat; ugyanazért a bűnért a férfiak súlyosabb büntetést kapnak, mint a nők.

Tegyük hozzá: a nemi áldozatszerepre épülő világértelmezés óhatatlanul torzképhez vezet. Az utóbbi évtizedek gazdasági-társadalmi fejleményeinek igazi nyertesei nem a nők, nem a férfiak, hanem a társadalom felső 20%-a. Többségükben olyanok, akik az etnikai, nemi és szexuális kisebbségek iránt nagyfokú empátiát mutatnak, a szociális problémákra pedig egyre kevésbé érzékenyek. És miközben a nagyvárosi diplomás nők munkaerőpiaci, közéleti és kulturális pozíciója jelentősen javult, a posztindusztriális szerkezetváltás legtöbb vesztese a fehér alsó-középosztálybeli férfiak közül kerül ki. Trump népszerűsége alapvetően ebből a szociológiai tényből ered, nem az incelek és a milliárdosok ideológiai szövetségéből. A jobboldali identitáspolitika kelet-közép-európai fellegvára, az autoriter jellegű Orbán-rendszer is a vidéki roncs társadalom támogatásának köszönheti stabilitását.

Cassie Jaye filmje több díjat nyert, másfelől az eltörlés kultúrájával is szembesült: sokan a nők árulójának bélyegezték, filmjeit több moziban letiltották, s megpróbálták megakadályozni, hogy Ausztrália területére léphessen. Még nagyobb gyűlöletáradat jutott Jordan B. Petersonnak, aki a torontói egyetemen keveredett viszályba a politikai korrektség szószólóival. A kanadai pszichológus a társadalmi normák által

szabályozott monogámia híve, a fiatal fiúkat helytállásra és önfejlesztésre buzdítja (*12 szabály az élethez: így kerül el a káoszt*), s noha alapvetően konzervatív nézeteket hirdet, az alternatív jobboldal saját hőseként tiszteli.

Jaye és Peterson példája jól mutatja, hogy a polarizálódó közéleti nyilvánosságban nagyon nehéz függetlennek maradni – és ebben nemcsak a jobboldali populizmus, hanem a férfijogi kérdéseket lesöprő radikális feminizmus és a fősodratú sajtó egyoldalúsága is ludas.

Félreértés ne essék: a nemi egyenjogúság – a teljes jogegyenlőség a törvény előtt, a közéletben, az oktatásban és a munkaerőpiacon – a civilizáció nagy vívmánya, a klasszikus nyugati szabadságeszmény kibontakozásának egyik legfontosabb mérföldköve. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy ne lenne e téren további tennivaló – például az egyenlő bérek, a szexuális visszaélések vagy a családon belüli erőszak ügyében. De ahogy a férfijogi aktivizmusnak, a feminizmusnak is van sötét oldala. Akad nem kevés olyan nőjogi csoport, amely a „patriarchális elnyomás” elleni küzdelmet a szektás örületig fokozza. Másfelől a feminista nézőpont a legtöbb nyugati országban az uralkodó kultúra részévé vált – nem kizárólag jó értelemben. Az

akadémiai berkekben közkeletű történelemszemlélet a nyugati civilizáció múltját a férfiuralom vezérfonalára fűzi föl, a klasszikus nyugati kánont a „halott fehér férfiak” örökségeként veti el. Miközben a popkultúrában a büszke női öntudat jobbára karrierizmusban és fogyasztási státusszimbólumokban fejeződik ki, a szexizmus elleni mindennapi harc informális nyelvi cenzúrában ölt alakot, béklyóba veri a humort, merevvé teszi az emberi kapcsolatokat. A politikai korrektség szélsőséges változata, a woke többnyire a megbélyegzés és a gyűlöletkeltés eszköze. A centrupolitika pedig a progresszív baloldal dogmáinak hangoztatásával csak saját kiüresedését leplezi. Hillary Clinton, Michelle Obama és Kamala Harris politikai brandje mögött a status quo védelme, a felső-középosztály és az akadémiai-popkulturális elit önzése húzódik.

óriási vonzerő

Amíg a férfiasság kérdéskörében megszólaló nők egy része a patriarchális elnyomásról panaszskodik, mások az „igazi férfiakat” hiányolják. „Hogy lehet, hogy egyetlen generációváltás során a férfiak Jack Nicholsonból, Harrison Fordból átmentek, nos, ilyen kapucnis pólós, videojátékozós, anyjukkal élő srácokba?” Se szeri, se száma az olyan női szerzőktől származó cikkeknek, posztoknak, blogbejegyzéseknek, pszichológiai vagy pszichologizáló fejtegetéseknek, amelyek ezt a problémát járják körül. A női közönséget célzó legtöbb romantikus regény „álompasija” sem sokat változott a domináns fellépésű, hagyományos „prince charming”-hoz képest: vagy magas társadalmi státust tölt be (arisztokrata, vállalatigazgató, orvos, jogász), vagy kalandoréletű „rosszfiúként” áll egy-egy közösség élén (lovag, kalóz, seriff, testőr). Talán a legjobb idevágó példa a *Szürke ötven árnyalata* című bestseller megdöbbenő népszerűsége. A „gondoskodás, az óvás, a férfierő, a döntésképeség, a státusz és a hatalom még mindig óriási vonzerőt gyakorol a nőkre” – írja a regény kapcsán Dienes Angéla pszichológus.

„Mit akartok hát – szerelmet vagy hatalmat?” Kérdezte már Karinthy a 20. század „asszonyaitól”.

A nemi szerepek körüli ellentmondásosság, bizonytalanság és vizsály kortünet, az elidegenedő, frusztrált, identitáspolitikai szekértáborokba tömörülő posztmodern fogyasztói társadalom szimptomája.

Gondolatok az e-könyvtárban

Hogy a posztmodern identitáspolitika dzsungeléből kiutat találjunk, érdemes olyan szerzőkhöz fordulnunk, akik a humántudományok eredményét a nyugati civilizáció kulturális örökségével ötvözik. Ranschburg Jenő a gyerekpszichológia, Csányi Vilmos a humánetológia területén támasztja alá a nők és a férfiak közötti biológiai eredetű nemi különbségeket.

A dominanciára törő viselkedés evolúciós örökség – állítják mindketten –, a gyerekcsoportokban és informális közösségekben ma is fontos csoportszervező szerepet játszik. A dominanciaküzdelemre való készséget nagyban befolyásolja a vérben keringő tesztoszteron koncentrációja, így a serdülő fiúk körében a „rangsorképző agresszió kiirthatatlan, a csoportlét hihetetlenül fontos megnyilvánulási formája”. Itt elsősorban nem fizikai összetűzésre kell gondolnunk – noha erre is akad példa –, hanem a közösség figyelméért folytatott rivalizálásra. A ritualizált pozícióharcban nagy előny a jó fizikum, de szükségesek a társas készségek, mint a magabiztos testbeszéd, a szuggesztív tekintet, a vitalitás, a humor, a támogató magatartás, a jó „duma” – vagyis egyfajta „karizma”. A rangsorképző agresszió biológiai eredetű, de gyakoriságát és formáját nagyban meghatározza a kultúra, a rivalizálás módja a szocializáció során elsajátított viselkedési normákon alapul.

A természeti népek és az archaikus kultúrák még tudatosan törekedtek a fiatal fiúk vetélkedését szabályozott mederbe terelni. „Jól tudták – írja Popper Péter –, hogy a felnőttek védőszárnyai alatt nem lehet felnőni”. Ezekben a régi közösségekben a szülők oltalma alól kiemelt serdülők – nagyjából 12–15 éves koruk környékén – elkerültek otthonról és fiúházakban, illetve lányházakban várták a felnőtté avatásukat. A fiúknak kemény fizikai és lelki erőpróbákat kellett kiállniuk, hogy befogadja őket a felnőtt férfiak közössége. Aki e próbákon elbukott, azt továbbra is gyerekek tartották; aki tanúságot tett szociális érettségéről, felelősségtudatáról, önuralmáról és lelki tűrőképességéről, azt „igazi férfiként” ismerték el. A modern nyugati társadalomban viszont fokozatosan széthullottak a hagyományos közösségek, kivesztek a régi korok életrendjét összefogó kultuszok, eltűntek a fiúkat férfivá avató erőpróbák és beavatási szertartások; a szülők túlóvó szeretete gyámságban tartja a fiatalokat.

Popperhez hasonló kérdéseket feszeget Philip Zimbardo 2016-ban megjelent könyvében (*Nincs kapcsolat*) – kevésbé konzervatív nézőpontból, de sokkal provokatívabb módon: „hová lettek a férfiak?” A világhírű szociálpszichológus szerint számos, összetett oka van, hogy a mai fiatal fiúk gátlásosak, bátortalanok, magukba fordulók; nincs önbizalmuk és önfegyelmük; az élet kihívásai előtt a virtuális térbe vonulnak vissza; a versengés, a siker és a győzelem mámorát a videojátékok világában találják meg, a szexuális kielégülést pornóoldalakon keresik; s miközben a valós emberi kapcsolatok előtt visszahúzódnak, az online térben nagyfokú agresszivitást mutatnak. Az okok közé tartozik a tanári pálya elnőiesedése és az oktatási anyag életidegensége; a videojátékok és az okostelefonok leegyszerűsítő virtuális világa; a szilárd elvárásokat támasztó apai minta hiánya és a nemi szerepek összemosódása. Zimbardo szerint az is nehezíti a helyzetet, hogy a kortárs populáris filmekben a férfiasságnak jórészt csak a lebutított, sablonos két végletével találkozhatunk: egyik oldalon a keménykedő macsóval, a másikon a nyálas papuccsal és az infantilis balfékkal. Pedig a fiúknak világos elvárásokra, szellemi útmutatásra, karakteres példaképekre és támogató férfiközösségekre lenne szükségük.

infantilizmus

Mivel Zimbardó a nyugati liberalizmus régi és elkötelezett híve, érdekesítő könyve a mainstream nyilvánosságban nem vált komoly kritika vagy gúny tárgyává. Nem így a mitopoetikus férfimoizgalom akadémiai szférán kívüli

önszerveződése, amely már évtizedek óta hasonló kérdéseket feszeget. A civil kezdeményezés két guruja, a költő Robert Bly és a ferences szerzetes Richard Rohr ugyancsak komoly problémának látja a szilárd apakép nélkül felnövő férfiak infantilizmusát, de a 21. századi nyugati „puha” férfiasság alternatíváját egyikük sem a fogyasztói trendekhez és a bürokratikus elvárásokhoz igazodó karrierista „macsó” típusban keresi. Az ilyen karakterekben ugyanis nincsen meg az, amit a két háború között már Karinthy Frigyes is hiányolt az élet terhei alatt merevvé váló modern férfiból: az életöröm, a játékosság, a szellemesség, a gyöngédség, az érzelmesség és a szenvedély. A versengő üzleti élet szorongást és feszültséget kelt, kiégéshez és magányhoz vezet – állítják.

A mitopoetikus mozgalom szószólói hiteles férfimintáért – ahogy Popper is – az archaikus világba és a régi nyugati kultúrába nyúlnak vissza. Részint az ősi beavatási szertartások rítusaihoz, a vadonba kivonuló, zord körülmények között helytálló férfi atavisztikus értékeihez. Részint Jung nyomán a nemiség kettős dimenziójához és a különféle férfi archetípusokhoz.

Rohr és Bly egyaránt fontosnak tartja az ókori görög-római férfieszményt: a közösségért vállalt hatalmat, a kiegyensúlyozott, erélyes, jóakarátú, védelmező apafigura szerepét. Ha ennek az archaikus férfitekintélynek elapadnak a kulturális-szellemi forrásai, akkor a férfiak vagy visszaélnék a hatalmukkal, vagy nem vállalják a vezetés felelősségét – s mindkettő nagy veszteség a társadalomnak.

A klasszikus férfiasság újrafelfedezéséhez Rohr két, egyformán fontos szellemi-lelki utat állít a férfiak elé. Az egyik a férfiasság gyöngéd, érzékeny, intellektuális oldala felé vezet; a másik a férfiszerep vadságához és formabontó szenvedélyességéhez visz közelebb. A ferences szerzetes négy, egymást kiegészítő férfiarchetípust különböztet meg: a környezetéért felelősséget vállaló vezetőt (Király), az erőt és a hűséget megtestesítő védelmezőt (Harcos), a társadalmi tapasztalatokat és a lélek rejtelseit jól ismerő bölcsöt (Mágus), és a szexuálisan túlfűtött, normaszegő művészelket (Szerető).

Bly értelmezésében a világegyetem két elkülönülő részből áll: a Törvények világából és a Legendák világából. Az előbbi a civilizált emberi lét szabályait és normáit fedi le, s olyan hívó szavai vannak, mint a törvénytisztelet, a mértéktartás, az udvariasság és az illendőség. Az utóbbi az ősi vadásztársadalmak mentális örökségében rejlő energiákat szabadítja fel: a vadságot, a spontaneitást, a kirobbanó érzelmeket, a szenvedélyt, az impulzivitást, a szertelenséget és a szexualitást. A költő a „férfilelek mélystruktúráiban” több archetípust azonosít. A felelősségteljes vezetés energiaforrása Zeus, avagy a Király; a szenvedély és szexualitásé Dionüszosz, avagy a Szerető; az erkölcsi küldetést szolgáló védelmezőé a Harcos; a zabolázhatatlan őserőé a Vad Ember; a hermészi eleganciáé, korlátlanságé és csibészisége a Csaló; a sámáni erőké a Mágus; a férfibánaté a Bánat Embere.

Ezek az archetípusok a nyugati történelem során sokféle kulturális formában és karakterben öltöttek alakot. Arthur alakjában a Király őstípusa testesül meg, a lovagi kultúrában a Harcos és a Szerető egyesül. A Szerető és a Vad Ember kapcsán

előkerülnek példaként a beat irodalom és a rockzene ikonikus alakjai – így Jack Kerouack, Jim Morrison és John Lennon.

Bly és Rohr egyként figyelmeztet: mindegyik archetípusnak megvan a maga „sötét oldala”, s egyik férfienergiában sem tanácsos kizárólagosan elmerülni, ha el akarjuk kerülni a szélsőségeket: a Király önteltségét és zsarnokságát, a Harcos erőszakosságát és romboló erejét, a Mágus felfuvalkodottságát és fundamentalizmusát, a Szerető végletes kicsapongását, a Vad Ember önpusztító őrzöngését. A mozgalom végső soron arra buzdítja férfitársait és a fiatal fiúkat, hogy fedezzék fel önnön énjük gazdagságát, sokrétűségét; ismerjék meg a férfiasság vad és érzékeny oldalát egyaránt; teremtsenek egyensúlyt a különböző archetípusok között; s ébresszék fel magukban a bátor kiállást az igazukért, a bajtársiasság és a társadalmi felelősségvállalás szellemét.

elszigetelt jelenség

A mitopoetikus mozgalom fontos problémára világít, megfontolandó javaslatokkal áll elő; nem ellenséges a feminizmussal, politikai kérdésekben nem foglal állást; miközben igen aktív közéleti szerepet vállal: közösségi rituálékat, terápiás műhelyeket, önszervező csoportokat és vitaesteket szervez, könyveket ad ki. Mégis elszigetelt jelenség. Eleve csak a nagyvárosi, iskolázott, felnőtt férfiak között népszerű, és ott is csak szűk körben; a rossz szociális háttérű társadalmi rétegekhez és a fiatal korosztályokhoz nemigen jut el. Az értelmiségi fősodorban ellenérzéseket ébreszt, az alternatív jobboldal híveinek nem elég radikális. Nincs olyan gazdasági vagy politikai erőcsoport, amely érdekelt lenne a felkarolásában. Persze a Bly és Rohr által feszegetett kérdésekben rendszerszintű megoldásokban reménykedni teljesen felesleges. Ha valahol, itt az etatista-technokrata intézkedések biztosan zátonyra futnának. A história kerekét pedig képtelenség visszaforgatni, és nem is lenne szerencsés, hiszen a világtörténelemben egyedülálló szabadságjogaink vannak – nekünk, különböző etnikumú, nemű és szexuális orientációjú *állampolgároknak*. Nincs mese, szembe kell néznünk a 21. századi nyugati világ súlyos problémáival. A közösségek széthullottak, a közéleti viták elfajultak, eltűntek a biztos morális támpontok, nincsenek szilárd identitásminták, elvesztették a hús-vér példaképek, az oktatási rendszer kudarcot vallott.

Legfeljebb az ifjúságnevelés helyi kis köreiben lehet visszacsalogatni fiainkat az online világból: közösségbe szervezni őket, támogatni a felügyelet nélküli játékokat, hagyni kialakulni a természetes rangsort, megzabolázni a vagányabbakat, gyámolítani az elesettebbeket, értelmes közös tevékenységbe csatornázni a kölykökben dúló vad energiákat. Ami viszont szerencse: páratlanul gazdag szellemi-kulturális örökség áll rendelkezésünkre az igényes élethez. Az antik embereszmény, a lovagiasság és a rock'n'roll régi vágású erényeit összebékíteni az egyéni szabadság posztmodern vívmányaival – jó mulatság, férfi munka lesz!

kép | vecteezy.com

Kiss Lajos András

MŰHELYTÁRSAM 18.

2024-09-01 | ESSZÉ, MŰHELYTÁRSAM

Új rovatunkban arra kértük szerzőinket, hogy a Liget műhelyében korábban született egy-egy írás rövid részletére mai tudásuk-világérzésük szerint reflektáljanak.

„Mit értünk nemzeten? Ha az országlakosok vagy a magyarul beszélők összességét – mindkettő értelmes, de más-más célra alkotott fogalom –, akkor egyszer s mindenkorra le kell mondanunk a megítélés értékszempontjairól. Emberek cselekszenek így vagy úgy, akiket elláthatunk jó vagy rossz tanácsokkal, amelyeket

vagy megfogadnak vagy nem. Az a póz viszont, amellyel 10-15 millió ember mindennapi választásait, életmódját, erkölceit jónak vagy rossznak nyilvánítanánk, egyszerre lenne nevetségesen önelégült, mérhetetlenül erkölcstelen – és értelmetlen. Valamely dolog megítéléséhez ugyanis külső szempont kell. A prófétaságban ilyen az Úr elhívása, világi váteszek kara azonban csak hamisan prófétálhat.

Tartok tőle, hogy jótanácsainkban nem az eleven embereket tekintjük nemzetnek, hanem valami elvontságot: szokások, erkölcsök, gondolkodásmódok összességét, valamiféle magyar alkatot, amelyet hol betegnek tartunk és gyógyulását óvhatjuk, hol mai, viszonylagos egészségét óvnánk még az új szelektől is. Lehetséges talán, hogy az értelmiségnek nem a nemzetet alkotó emberek java a fontos, csupán az, hogy elragódhasson kedvenc magyarsággképén, azaz bánkódjon az annak ellentmondó tényeken, buzgón gyűjtögesse a véleményét alátámasztó milliókat, és kedvére vitathassa más írástudók „tarthatatlan” magyarság-fogalmát. Nem a sorskérdések miatti aggodalom visszatetsző, hanem az írástudói felelősségnek álcázott autoritás-igény: 'Én majd megmondom, hogyan viselkedjete!' Van a nemzet efféle egészségtanának egy másik hibája is: ösztönösen regresszív, védekező jellegű, hiszen a nép előtt kihirdetett ilyen vagy olyan identitásfogalom/érzés kliséit nem lehet túl gyakran változtatni. Márpedig az emberek változnak, hol lassabban, hol gyorsabban. Meglehet, oly gyorsan veszünk majd föl idegen szokásokat, mint mondjuk a kiegyezés és az első világháború között. Ezt a karakterológia kénytelen lesz elnemzetietlenedésnek tekinteni. (A nemzet megválna saját magától?)

Mester Béla: *A hatalom átvitele*, 1990/2

Közel ötven éve bukkantam életem egyik legfontosabb szellemi iránytűjére: Mészöly Miklós *A tágasság iskolája* című esszékötetére. A könyv egyik interjújában Mészöly így fogalmazta meg, mit jelent számára a korabeli Magyarországon élni: „A legintimebben itt áll rendelkezésemre az emberiség.” Szándékosan „pontatlan” meghatározás, gondoltam akkor (és gondolom ma is), ugyanis Mészöly „definíciója” úgy teszi lehetővé az értelmezések polifóniáját, hogy közben nem tagadja a kérdés érvényességét.

Az „itt” „egzakt” megnevezése egyébként mindig reménytelen vállalkozásnak bizonyult. Részben igaza van Mester Bélának, hogy ha nemzetnek „az országlakosok vagy a magyarul beszélők összességét” tartjuk, „egyszer és mindenkorra le kell mondanunk a megítélés értékszempontjairól.”

nincs rá időm

A kérdés kutatóinak többsége rendszerint a közös nyelv, a közös szokások és a közös történelmi múlt meghatározó szerepét emeli ki, és egyúttal pozitív értékminőségekkel ruházzák fel. Csakhogy ezek a definíciós törekvések rendszerint deficitesek. Nézzük például a közös nyelv (szebben fogalmazva:

anyanyelv) mint a nemzethez tartozás egyik legfontosabb feltételének kérdését. Az „objektivitás kedvéért” nem a „mi a magyar?”, hanem a „mi a német?” problematikához fordulok. A politikai értelemben vett modern német nemzet megteremtésében Nagy Frigyes porosz királynak döntő szerepe volt. Uralkodásának évtizedei alatt Poroszország nemcsak katonapolitikai, de kulturális értelemben is a nagy európai nemzetek sorába emelkedett. Ugyanakkor a király a francia nyelv és kultúra megszállottja volt; a berlini udvarban „hemzsegték” a francia felvilágosodás ismert filozófusai (Voltaire, La Mettrie). Frigyes csak nagyon titkán beszélt németül. Állítólag egyszer azt mondta a német irodalmi nyelv megteremtőjének, Johann Gottschednek: „Fiatal korom óta egyetlen német nyelvű könyvet sem olvastam el; úgy beszélek németül, mint egy kocsis. Most már 46 éves öreg legény vagyok, és nincs rá időm, hogy németül tanuljak.” De a király támogatta a német nemzeti identitás megteremtését, amely határozottan különbözött az erősen racionalista francia nemzetfelfogástól. A német filozófusok többsége ugyancsak a modern német nemzet megteremtését tekintette első számú feladatának. Herder mondta: igaz, nem vitatható, hogy az ember racionális (és egyben univerzális lény), de emellett regionális és nemzeti identitással is rendelkeznie kell. „Lehetetlen, hogy az emberek úgy folyjanak össze, mint a tengeri iszap, lehetetlen mindenkit egyformán szeretni. Ha valaki mégis így tenne, akkor a jónak éppúgy ártana, mint a rossznak, végül pedig teljesen elveszítené józan ítélőképességét és konkrét nézőpontját.”

Közismert, hogy Marx és Engels a 19. század közepén még feltételezték, hogy a „(...) népek elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia-fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világpiaccal, és az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek.” A német és az osztrák munkásmozgalom legfontosabb teoretikusai (Ferdinand Lassalle, Otto Bauer) nem osztották a marxi „nemzethalál” víziót, és kitartottak a nemzeti identitás autonóm értéke mellett.

Néhány évtizeddel később, a szociáldemokrata jogfilozófus, Hermann Heller – Carl Schmitt ellenlábas – éppen a náci rendszer hatalomra jutása éveiben tartotta fontosnak a józan német nemzeti identitás megőrzését. *A nemzet mint kultúrközösség* című írásában óva intette honfitársait, hogy a német nemzeti identitást befejezett és változatlan minőségű tulajdonságokkal rendelkező entitásnak tekintsék. A politikai pártok rendszerint úgy gondolják, akkor maradnak a helyzet urai, ha pontosan meg tudják mondani, ki a német és ki a nem német. De ez tévedés, mondja Heller. Kétségtelen, a nemzeti identitás részben „kialakult forma”, de amint száraz fogalmi képletekre próbálják redukálni, a nemzet organikus fejlődése szükségképpen véget is ér. A szubjektív nemzeti érzületek és nemzettudatok mögött valóban objektíve létező különbségek húzódnak meg. Ezért aztán a nemzeti önazonosság talán egyszerű érzelmi vagy tudatos tényfelismerés: „németnek érzem magam, ismerem a német sajátosságokat és a többi nemzettől eltérő különbségeit. De ehhez a felismeréshez egyáltalán nem kell értékítéletnek társulnia.”, írja Heller.

túllépünk önmagunkon

Manapság Egon Flaig, a „felvilágosult konzervativizmus” német képviselője úgy érvel, hogy mi, polgárok valójában kettős

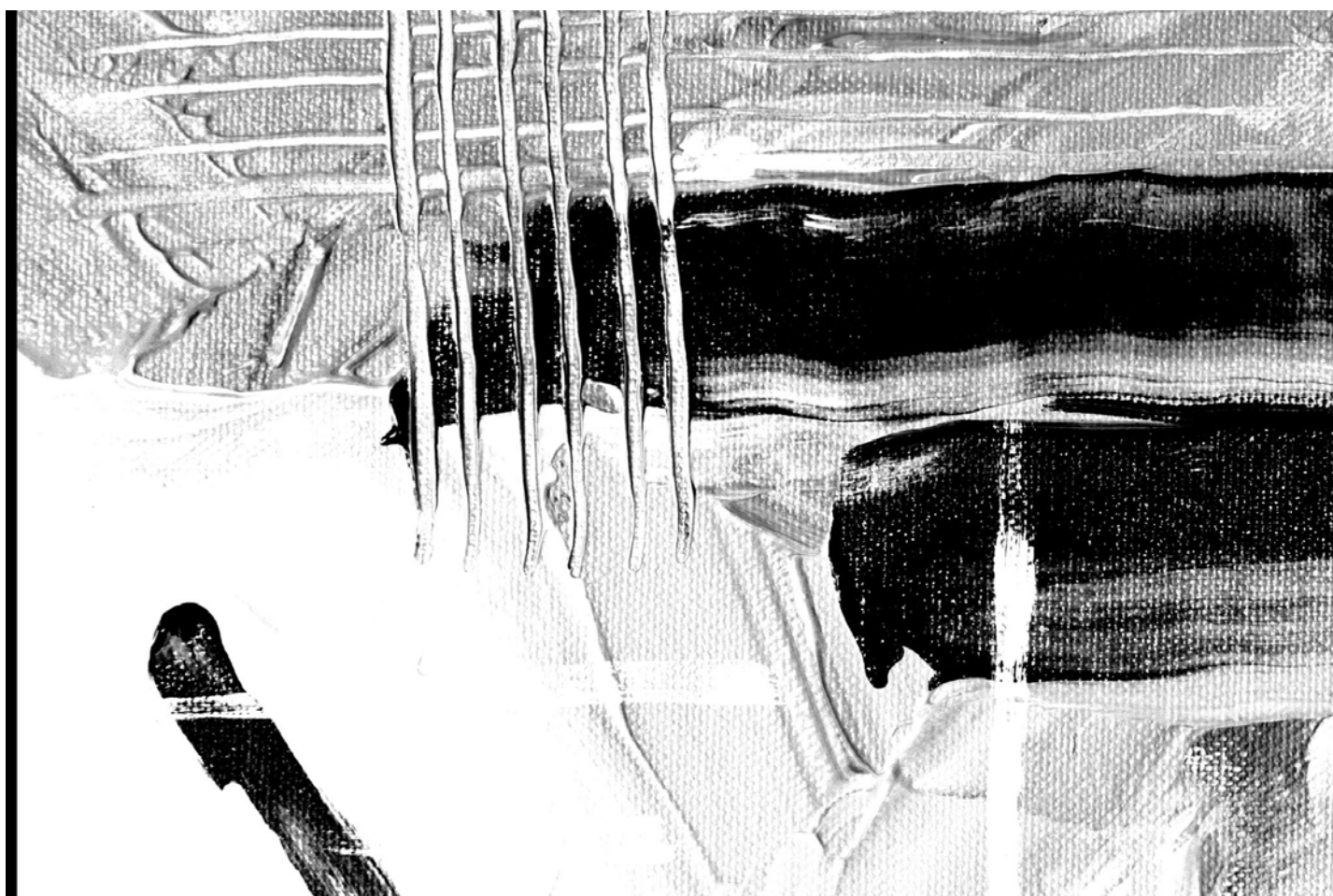
identitással rendelkezünk: egyszerre tartozunk konkrét, empirikusan is jól meghatározható, privát motívumok alapján cselekvő társadalmi csoporthoz, ugyanakkor a közösség egészének boldogulásáért is felelősséget érző lények vagyunk. A közjó előmozdítására irányuló orientáltságunkban lényegében túllépünk önmagunkon. A közösségi szellem nemritkán egyfajta immanens „önmegtagadást” támogat. Tudniillik *társadalom* csak a *közösség* többé-kevésbé egységes háttértámogatása mellett marad működőképes. A *nemzet* csak egyike a szociológiai értelemben nehezen definiálható közösségeknek, de mindenképpen az egyik legfontosabb kollektív identitás. Egon Flaig megkérdőjelezi Jürgen Habermas alkotmányos patriotizmus álláspontját, amely szerint a formális jogrendszer automatizmusa (a jogállam) elegendő erő egy nép vagy nemzet belső kohéziójához. Ez nincs így, állítja Flaig. Kiélezett szituációkban kevés, ha egy közösség, adott esetben egy nemzet, csak a formális jog összetartó erejére hagyatkozik. „A nemzeti identitás szituatív jellege alapján véve szintén a kontraszthelyzet variációja – írja Olay Csaba – (...) a nemzeti érzés, identitás akkor domborodik ki, amikor külső vagy belső ellenség, illetőleg természeti katasztrófa jelentkezik.” A nemzeti érzéssel persze vissza is lehet élni – de mivel nem?

kép | vecteezy.com

Farkas Attila Márton

MŰHELYTÁRSAM 19.

2024-09-04 | JEGYZET, MŰHELYTÁRSAM

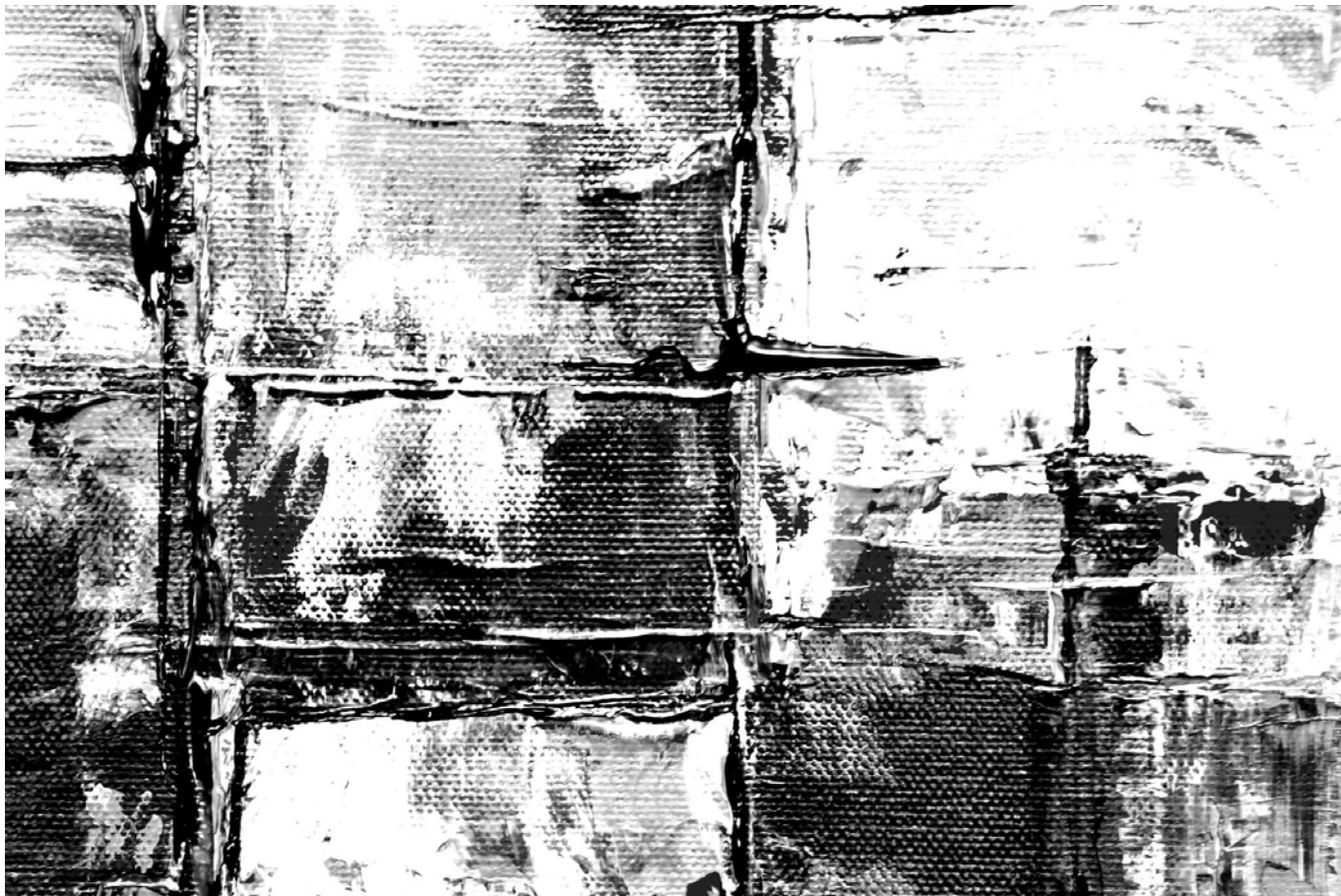
Új rovatunkban arra kértük szerzőinket, hogy a Liget műhelyében korábban született egy-egy írás rövid részletére mai tudásuk-világérzésük szerint reflektáljanak.

„A visszatértek sorsa a szegények sorsa, a szegény romák sorsa Magyarországon. Az éppen aktuális politikai lózungoktól, kormányváltásoktól függetlenül zajló mentális és szociális erodálódás, kiszolgáltatottság a szegénység vámszedőinek, etno-

bulisztereknek, helyi potentátoknak, politikai konjunktúralovagoknak és uzsorásoknak, az egészségtelen életmód, az emberhez nem méltó környezet, a visszafordíthatatlan gettósodás, az élethosszig tartó munkanélküliség lélekölő unalma, az átlagos életkornál 10-15 évvel korábban bekövetkező halál, nemritkán hosszú, gyötrelmes betegséget megváltó halál. S mindez immár azzal a kijózanító tapasztalattal, hogy nincs hová menni, mert nincs ez másképpen a határon túl sem.

Nemrégiben beszélgettem az ország egyik tiszteletreméltó vallási közösségének vezetőjével. Hajléktalanokat etetnek s mentenek meg a fagyhaláltól, több ezer hátrányos helyzetű fiatalot oktatnak iskoláikban, felnőtteket képeznek nyelvekre, szakmákra. Patronáltjaik előtt nem is nagyon rejtik véka alá, hogy mesterségükre minden bizonnyal inkább lesz szükség a nagyvilágban, mint idehaza. Ezzel kapcsolatban félig tréfásan megjegyezte, hogy ideje lenne újraértelmezni *Szózatunk* szavait. Hiszen méltó dolog-e hazafiasságról papolni egy olyan társadalomban, mely honfitársaink 10 (20?) százalékától csak elvesz (ebbe a számba beleértem a kivándorlásra ítélt nem romákat is), s amelynek köznyelvében egyáltalán nem vált ki különösebb megütközést, ha valaki felveti, a legjobb lenne ezt a 10-20 százalékot egyszerűen elveszíteni. Egyetértettünk. Folytatva a 'tréfát' hozzáfűztem, én már hazaáruló is vagyok, Isten előtt legalábbis bizonyosan, hiszen menekülésre buzdítok olyanokat, kiket a sors keze inkább ver, mintsem áld, s akiket minden igaz vallás tanítása szerint az ország legnagyobb kincsének kellene tekinteni."

Tenigl Takács László: *„Itt élned s halnod kell”*, 2012/6

A fenti sorok írója igen régi barátom, minél fogva jól ismerem életútját, s benne a szöveghez kapcsolódó tevékenységét. Egy ormánsági színroma faluban húzott le éveket, ott tanított és szervezett iskolát. Testközelből volt alkalma megtapasztalni az úgynevezett „szegénység kultúráját”. Ez a szövege tizenkét évvel ezelőtt látott napvilágot, a fülkeforradalom utáni második esztendőben, mikor még sokan nem gondoltuk, hogy ebben a rendszerben kell olyan végtelenül és reménytelenül létezni, mint valamikor a Kádáréban.

Abban az időben még friss volt a fasiszták felemelkedésének élménye, még közel volt a tévéostrom, a Hollán Ernő utcai jegyiroda felgyújtása, közel voltak a cigánygyilkosságok, a gárdák masírozásai, a mindent átható zsidózás, meg a többi. A szélsőjobbaldalt még nem pacifikálta és darálta be és/vagy le a NER. Épp ezért fura ez a szöveg, mintha írója nem tudta volna, hol is él, vagy nem akkoriban írta volna, és rossz a keltezés. Főleg, hogy nem 2012-es tapasztalatokról, hanem az előző évekről beszél. Barátom ugyanis magát itt némi kedves szarkazmussal hazaárulónak titulálja, minthogy a cigány fiataloknak az országból való távozását javallja, mint sokan mások

is a segítők közül. És nem a fasisztaveszély miatt, hanem a kilátástalan élet okán. Márpedig akkoriban vélhetőleg pont hogy hazafias tettnek tűnt, hogy valaki a cigány fiatalokat távozásra buzdítja. Hazaáruló akkor lett volna, ha itt maradásra ösztönözi őket, mondván, hogy ti is magyarok vagytok, és a nagyvilágon e földön kívül nincs számotokra hely, vagyis itt élnetek és halnotok kell, akár ver a jóisten titeket, akár megáld.

depressziós övezetek népe

Azt sem szabad elfelejteni, hogy akkoriban még dúlt a vadkapitalizmus, mely a nem cigány magyarok százezreit is külföldre küldte. A rendszerváltásnak ez a

hordaléka a vidéki Magyarország legelmaradottabb és legnyomorultabb társadalmi csoportjai számára nagyjából a rabszolgatartó társadalmat hozta el az államszocializmus után. A szegény kisfalvak, romos iparnegyedek, depressziós övezetek népe, ha nem akartak bűnözésből és prostitúcióból megélni, fillérekért kénytelenek voltak mindenféle alkalmi vagy időnyelót vállalni, ami nem diákmunka volt. A fenti szöveget író barátom mesélte, hogy valamely helyi birtokos földjén kapáltak a cigányok a tűző napon, a gazda pedig a terepjárójából hajtotta őket, majd épp annyit fizetett nekik, amiből meg lehetett főzni egy levest. És akkor a helyi „társadalmak” belső hierarchiájáról és piszkos ügyeiről ne is beszéljünk, a csicskáztatásról, az uzsorakamatról és az adósrabszolgaságról, aminek következtében néhány menő csávó elvette a segélyt vagy a nyugdíjat, sőt alkalmasint az adós lányát vagy a feleségét használatra.

Ezek a témák az ún. „liberális értelmiségi körökben”, és az általuk uralt sajtóban jobbra tabu alatt álltak, a politikai korrektség babonás hidelemrendszerének szabályai szerint. E mágikus felfogás egyik praxisa a nyelvi tabu, hogy amiről nem beszélünk, az nincs, hiszen a dolgoknak a megnevezésük által adunk létezését. A másik eljárás az átnevezés, az eufemizálás, mert valahogy csak kell kommunikálni a kínos jelenségekről. Egyszer találkoztam olyan elvadult, még az SZDSZ-t is rasszista értelemben kirekesztőnek nevező (amúgy hófehér és városi) emberjogista lánnyal, aki már az uzsora szón is kiakadt, mondván, a romák ezt kamatos pénznek nevezik, ne a saját értékrendünk alapján beszéljünk.

jobbágy-földesúr viszony

Azóta a NER elért annyit, hogy az ókorból legalább a középkorba vezette a vidéki roncs társadalmat. A rabszolgatartást, ha nem is mindenhol és nem is maradéktalanul,

de nagyjából felszámolták, és a korábbi rabszolgatartó-rabszolga viszony helyét a jobbágy-földesúr viszony vette át. Igaz, a feudalizáció az ország egészét érinti, mely a polgárosultabb szegmenseinek rovására megy, de ez már másik történet.

„Nemrégiben beszélgettem az ország egyik tiszteletreméltó vallási közösségének vezetőjével. Hajléktalanokat etetnek s mentenek meg a fagyhaláltól, több ezer hátrányos helyzetű fiatalot oktatnak iskoláikban, felnőtteket képeznek nyelvekre, szakmákra” – írja barátom. Azóta az említett tiszteletreméltó vallási vezetőt rendszeren kicsinálták, gyakorlatilag mindent elvesztett, és üldözött pária lett. Bár idős ember, most neki lehetne tanácsolni, hogy talán jobban járna, ha külföldön próbálna szerencsét. Mert áldjon vagy verjen sors keze, itt se élni, se meghalni nem lehet rendszeren.

kép | vecteezy.com

Ács József

MŰHELYTÁRSAM 20.

2024-09-05 | JEGYZET, MŰHELYTÁRSAM

Új rovatunkban arra kértük szerzőinket, hogy a Liget műhelyében korábban született egy-egy írás rövid részletére mai tudásuk-világérzésük szerint reflektáljanak.

„... a természetben alig van példa az energia robbanásszerű kisülésére; a villámlás és a vulkánok a kivételek közé tartoznak. Napjaink energiakultúrája pedig azt célozza, hogy a lassan és nehezen összegyűjtött természeti energiát minél jobban sűrítse,

majd minél gyorsabban elégesse. 'A robbanómotor a kulturális elhivatottság mikroszkopikus katasztrófája' – mondja Sloterdijk. Még a táplálkozáskultúra is a robbanómotor működési elvét szimulálja. Az élelmiszerek kalóriatartalma, a vitaminok s egyéb táplálkozási kiegészítők, a jól kalkulált energiahasznosítás logikáját követik. A nyugati világ tehetősebb polgárai szemében az egyik legszórakoztatóbb időtöltés, ha szabadon rohangálhatnak a különböző bevásárló-centrumokban, ismert és ismeretlen áruk százai között, ha az általában gépies, lélekölő munkát követően – látszólag minden külső kényszerszertől mentesen – elmélyedhetnek az élelmiszerek energia-összetételének analízisében."

Kiss Lajos András: *A prométheuszi szégyen*, 2007/8

A táplálkozási kérdésekről alkotott, jórészt sajtótermékek formálta huszadik századi közvélekedés elsősorban „a bevitt energia mennyiségével” foglalkozott. Éppilyen előszeretettel ragadja meg a fősodorbeli sajtó a társadalmi berendezkedés válság-

problémái helyett a civilizáció működtetéséhez szükséges energia előállításának – vagy épp az eközben zajló szén-dioxid-kibocsátás kívánatos szintjének – kérdését.

Hogy milyen is a valóban egészséges, harmonikus táplálkozás? A kérdés messze túlmutat egy mérőszám kívánatos értékének beállításán – épp az a baj vele, hogy túlságosan sok irányba vezet. Kik és hogyan állítják elő az élelmiszereinket, miért ők és miért éppen így? Lehet-e ezen változtatni, és ha nem, miért nem? Mi az éhség és a fizikai aktivitás viszonya? A modern társadalom embere miféle önkép és emberkép szerint alakítja cselekedeteit – köztük táplálkozását?

fölösleges

Ha nem akarunk ilyen húsba vágó kérdésekkel foglalkozni, de azért szeretnénk elhiteni magunkkal, hogy „odafigyelünk” „az egészségünkre”, arra kétségkívül alkalmas a termék-csomagolásokon feltüntetett kilojoule-ok számolgatása, de legyünk tudatában hogy bármiféle minőségi különbség kifejezésére már eleve alkalmatlan számérték alapján tájékozódunk, és szervezetünk modellje itt még csak nem is a robbanómotor, az túlságosan összetett volna, hanem a szimpla dobkályha (az élelmiszerek energiatartalmát egyszerű *elégetésükkel* mérik). Ha így gondolkodunk – illetve *nem* gondolkodunk –, az egész élettan, az anyagcsere szabályozórendszereiről szerzett minden ismeretünkkel egyetemben, fölöslegessé válik. Olyasmi már fel sem merülhet, hogy energiaszegény műélelmiszerek fogyasztásával bármi kárt tehetnénk az egészségünkben.

Ugyanilyen önáltatás, ha elhisszük, hogy legfontosabb és legsürgetőbb feladatunk az energiafogyasztás – pontosabban a szén-dioxid-kibocsátás – csökkentése valamely kívánatosnak tartott határértékre. A szén-dioxid szerepét túlértékelő okfejtés ideologikus állításokat igazoló, a konklúzió felől konstruált áltudomány terméke, mely ugyan a földi éghajlatnak még dobkályha-szintű modelljét sem nyújtja, ellenben kitűnően alkalmas eszköz az oligarchikus „elit” kezében a kollektív büntudatkeltésre, majd a hatalom összpontosításának és a világgazdaság központi irányítás alá vonásának igazolására.

Hasonló eljárás becsléseket publikálni a Föld népességének „kívánatos értékéről”. Az ember és a természet különválasztásának hibáját korrigálni igyekvő, valójában azt súlyosbító poszthumanizmus már kitermelte azt a gondolatot is, hogy az ember nem a Teremtés koronája, hanem kiküszöbölendő veszélyes hulladék – ami nem a létrontás felismerése, hanem kiteljesítése.

vecteezy.com

Lackfi János

MŰHELYTÁRSAM 21.

2024-09-11 | JEGYZET, MŰHELYTÁRSAM

Új rovatunkban arra kértük szerzőinket, hogy a Liget műhelyében korábban született egy-egy írás rövid részletére mai tudásuk-világérzésük szerint reflektáljanak.

„Tízéves voltam. Úttörővasutasnak jelölt minket az osztályfőnök, Ádámot és engem, a legjobb tanulókat. Nem voltunk barátok, rivalizáltunk, főképpen Klári miatt. Orvosi vizsgálatra kellett mennünk, beszerezni a szükséges leletpapírokat a vasutassághoz. Az orvos megmérte a vérnyomásomat, majd még egyszer és még egyszer. Valamit

mondott az asszisztensnőnek. Suttogva. Berendelt másnapra, valamelyik szülőmmel. Anyámmal mentünk el. Vérnyomásmérések. Az orvos valamit mondott anyámnak, halkán, hogy ne halljam, mit, azután kiküldött a rendelőből. Otthon este anyám valamit mondott apámnak. Suttogva, hogy ne halljam, mit. Néhány nap múlva kórházba vittek. Mindenféle vizsgálatok; kifejezéstelen ünnepélyesség, meg valami örömszerű rendeződés az orvosok arcán. Legalább négy orvos állt az ágyamnál, és maga a prof. Halkan, suttogva beszélgettek. A fiatal V. doktor időnként biztatóan rám kacsintott. Csak szórepezsek, mondatfoszlányok. Egyszer megkérdeztem V. doktort, hogy miért nem beszélnek előttem hangosan. Azt mondta, azért, mert okos gyerek vagyok, tudják, hogy orvos szeretnék lenni és sokat megértek abból, amit beszélnek, de persze a lényeg az nem, ezért aztán csak fölöslegesen felizgatnám magam. Akkor én valami olyasmit kérdeztem, vagy inkább kértem tőle, hogy legalább a lényegről tudhassam, mi az. A lényeg az, hogy kétszázötven per ötven a vérnyomásom, mondta V. doktor. A szisztolés érték kicsit magas, a diasztolés meg kicsit alacsony, mondta. Most azért jött, hogy a lábamon is megmérje a tenziómat. Mennyi, kérdeztem a mérések után. Kétszázharminc per hatvan, mondta V. doktor."

Csajka Gábor Cyprian: *Nem regényáldozat: csak remény, pánikverzió*, 1999/8

Sorban állni kedd reggel hét órakor, vérnyomásméréshez és testsúlyméréshez, eléggé elől. Az újak még csak most szállingóznak, ásítognak. Meglepődnek, né, milyen hosszú a sor. Gyanútlanok. Mi viszont éberek vagyunk, figyelünk. Az öreg róka ösztönével. Ha gyorsan végzel, rögtön le a szobabiciklizéshez, mielőtt még kinyitnák a helyiséget. És akkor belekerülsz az első húszperces turnusba. És odaérsz a reggelihez. És bosszankodhatsz, hogy vacak a sonka, száraz a zsömlé, az uborkát de utálsz. Vagy ironizálhatsz, hogy pompás ez a Cordon bleu éhgyomorral, grófnő, ideadná a fehérboros dijonit mustárt, imádom, ahogy az egész mustármagok kipukkannak a fogam alatt, ízbomba, kérem tisztelettel. Vagy lehetsz hálás, amiért nem vágták fel a mellkasodat, mint azét a tizenkilenc éves lányét. Így nem kell kötözésre menned, eléred a szobabiciklit, majd a reggelit. Lehetsz hálás, mert szereted az uborkát, nem úgy, mint asztaltársad, aki szemlátomást gyakorlottan forog egyre mélyebbre a negatív gondolati spirálban, fekete füstcsíkot húzva maga után, mint egy telibe trafált világháborús repülő. Lehetsz hálás, hogy egyáltalán élsz, nem maradtál ott karácsony

szent napján az ágyatokon fekve, mikor jött a szívroham. Már meglett volna a temetésed, bár ilyen hidegben lassabban bomlik az emberi hús. Vajon ki tekintene most saját halottjának?

kép | vecteezy.com

Taizs Gergő

MÁR MOCCAN

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-21 | **VERS, WORLD PRESS PHOTO**

Széljegyzet Pilinszky János Terek című verséhez

A mennyország szabad.

Korlátlan növekedés, térélmény,
látóhatár, a majdnem végtelen.

Nem hiszünk a kipusztulásban.

A kényelem szélvédett zugaiban

elveszett a közös emlékezet.

Nem az első, nekünk az utolsó.

Már moccan, még esetleges.

A másikra lefele látunk,

a majdnem sivárra. Teremtők vagyunk mind.

Mindenhol jó, és ez lett az otthon.

Földbe mélyesztett hatalmas gyufaszálak.

Lemérik, hány kiló egy hattyú.

Levágjuk. Alárendelt szerkezetek:

bioszféra, populáció, eltartó képesség.

Mindentakarás, semmittevés.

Fönről lefele látunk, mozi az egész világ.

A gép forog, az alkotó fogyaszt. Popcorn, kóla.

Nem több, mint statisztika.

Már moccan, még esetleges.

– Kézpénz vagy kártya?

kép | Charles-Frédéric Ouellet (Kanada) | A québeci tűzoltók egy napja

Theo Dagnaud a látóhatárt fürkésztve meggyőződik róla, hogy a tűzoltó járőrök távoztak, így „ellenőrzöttnek” minősítheti a területet. Quebec, Kanada, 2023. július 13.

A hőség és a szárazság miatt 2023-ban hatalmas nyári erdőtűzek pusztítottak Kanadában, amelyek az ország mind a 13 tartományát és területét, de főleg Québec északi részét érintették. A rekord hosszúságú tűzvészidény korán kezdődött és későn ért véget, és a szokásos terület közel háromszorosát perzselte fel.

A zsűri véleménye szerint a fotó ikonikus, emlékműre emlékeztető kompozíciója az éghajlatváltozással szemben vesztesre álló harcunk erőteljes szimbóluma, a válsággal kapcsolatos önteltségünk metaforája.

A fotós munkáját Québec Művészeti és Irodalmi Tanácsa támogatta.

ARCTALAN GYÁSZ

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-22 | **VERS, WORLD PRESS PHOTO**

két rejtőzködő test
 egymásra találása
 a beszűkült időben
 a kiterjedéstelen térben
 milyen nyomasztó az arctalan gyász
 a kínba dermedt mozdulat
 a testek szoborszerűsége
 a megváltoztathatatlan drámai póz
 nincs se előre se hátra út
 csak az van ami lehet
 aminek igazság szerint nem szabadna
 ki merne belenézni ha kinyílna
 hirtelen a csukott szem
 sötétséget zúdítva ránk
 milyen nyugtalanító a redők beszédes némasága
 a semmi siralmas hullámverése
 szemedre tapad a kép
 letéphetetlenül a szcena akaratlan
 résztvevője lettél
 mintha tűt szúrtak volna beléd
 fölszisszensz, mert fáj valóban
 nem szerepet játszol
 tanúskodsz

kép | Mohammed Salem (Palesztina) | Egy palesztin nő magához öleli az unokahúga testét

Az év sajtófotója

Inas Abu Maamar (36 éves) átöleli 5 éves unokahúga, Saly holttestét, aki további négy családtagjával együtt meghalt, amikor egy izraeli rakéta eltalálta az otthonukat. Hán Júnisz, Gáza, 2023. október 17.

Az Izrael és a Hamász között kitört háború elején Izrael felszólította a gázaiakat, hogy saját biztonságuk érdekében települjenek át az övezet déli részébe. A Guardian és az Al Jazeera beszámolóit szerint azonban október közepétől az izraeliek bombázni kezdték a Gázai övezet déli részén fekvő Hán Júniszt. Az áldozatok közé tartoztak egyebek közt olyan családok, amelyek napokkal korábban hagyták el Gáza városát. Az ENSZ EmberiJogi Főbiztossága szerint 2023 végére a gázai halálos áldozatoknak már több mint a kétharmada palesztin nő és gyermek volt. A fotós néhány nappal a gyermeke születése után készítette ezt a képet, amely szerinte „egyetlen erőteljes és szomorú pillanattal érzékelteti a gázai történések tágabb összefüggéseit”.

A fotó a Reuters megbízásából készült.

Csongor Andrea

ADJUK MEG A MÓDJÁT

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-24 | **VERS, WORLD PRESS PHOTO**

Ne érd be kevesebbel, mint a földkerekség:
e táj nem az alku helye!
Ha kedved támad,
tedd hálósobáddá a sivatagot,
posztered legyen a lemenő Nap,

hullámos homokot teríts le szőnyegként,
antik csillároddá váljon a Hold!
Keretezd be a felhőket,
és aggasd a kék háttér elé!
Bútorod alakítsd napfényállóvá,
kanapéd mellett álljon alacsony asztalka,
melyre magazinjaidat
és esernyős koktélod teszed!
Kis praktikával a határ
kinn és benn között elmosható:
legyen a bolygó otthonod,
a világmindenség dekorációd,
a falak hiánya maga a határtalanság!
Légy földközeli, de ne földhözragadt,
hosszabbíts meg házad a világgal!
Ne nyűglődj azon, hogy nincs már ház!

kép | Ebrahim Noroozi, Irán,1980 | Afganisztán a peremen

Egy afgán nő pihen a sivatagban, a Pakisztánból nemrég kitoloncolt embereket befogadó tábor közelében, a pakisztáni-afgán határnál. Torkham, Afganisztán, 2023. november 17.

A tálibok 2021 augusztusi afganisztáni hatalomátvétele óta a külföldi segélyek megvonása továbbra is az összeomlás szélén álló, háború sújtotta gazdaságot fenyegeti. A négy éve tartó szárazság és két nagy földrengés súlyosbította a válságot. Az ENSZ becslései szerint az afgánok 97%-a a szegénységi küszöb alatt él, szociális szolgáltatások szinte egyáltalán nem léteznek, és a konfliktus miatt hajléktalanná vált vagy a környező országokból kitelepített emberek száma meghaladja a hatmilliót.

A fotó az Associated Press megbízásából készült.

Janecskó Kata

UGYANAZ

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-25 | NOVELLA, WORLD PRESS PHOTO

A rongynak hal- és sószaga volt. Először nem ismerte fel benne Brahim ünneplőjét, a fekete inget a keskeny, függőleges, fehér csíkokkal, amiről Brahim senkinek nem árulta el indulás előtt, hogy miért épp azt vette fel. Csak állt benne egyenesen, arccal nyugat felé. Szép volt, mint egy vőlegény.

A gombok egytől egyig hiányoztak. Az ing kitárulkozott, mintha a szívet akarná

felfedni, ő pedig végigsimított a gomboknak szánt vak lyukakon. Arra gondolt, hogy mennyire lötyöghetett az ing Brahimon a vége felé, amikor ki tudja, mióta se enni, se inni nem volt mit. Hirtelen felfordult a gyomra, és szűknek érezte a fekete gyászruhát, amit viselt.

A második nap megkérte őket, hadd vigye haza az inget. A szag miatt nem merte a szekrénybe akasztani, kiterítette hát a láda tetején, és szélesre tárta az ablakot.

A harmadik napon csodálkozva vették észre a családtagok, hogy levetette a gyászruhát. Az ing eltűnt a ládáról, és nem is került szem elé a következő napokban, csak a hal- és sószag úszott a levegőben, bekúszott a ház összes zugába, beette magát a kevéske bútor közé.

Akár ha súlyos tehertől szabadult volna, meggörnyedt válla lassanként kiegyenesedett. Néha úgy tűnt, hogy magában beszél.

A család apránként megszokta a furcsaságokat, örült, hogy csillapodik a gyász. Amikor eljött az a nap is, némán nézték, ahogy ebédnél gondosan a fia helyére terítette az inget, és levest mert elébe.

kép | Renata Brito és Felipe Dana (Brazília) | Elsodorva

2021 májusában a karibi Tobago sziget partjainál találtak egy holttestekkel teli mauritániai csónakot. Kik voltak ezek a férfiak és hogy kerültek az Atlanti-óceán túlsó partjára? Két fotóriporter a válaszok nyomába eredt és feltárta a Nyugat-Afrikából menekülők történetét, akik az egyre népszerűbb, de veszedelmes atlanti útvonalat választva próbálták új életet kezdeni Európában. Sok menekülő soha nem érkezik meg, mert a csónakokat elsodorják a tengeráramlatok, így kerülnek ezek a „szellemhajók” a Karib-tengerre. A fotósok igazságügyi szakértők bizonyítékaival és három kontinensen átívelő hálózatuk segítségével Alassane Sowként azonosították az egyik férfit. Maliban élő családja számára némi megnyugvást hozott a történet lezárása.

Kapitány Máté

KIVÁLASZTÁS

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-26 | NOVELLA, WORLD PRESS PHOTO

A kiválasztás gyorsan és az egyszerű halandó számára felfoghatatlan szempontok szerint zajlott. Csak leültették oda őket, sisakot húztak a fejükre – ezt nem igen tudták hová tenni –, és már záporoztak is a kérdések, de olyan sebességgel, hogy gondolkodni is alig maradt idő. A monitoron minden kérdés után két opciót villantott fel a gép, ezeket kellemes női hang olvasta fel.

János elhelyezkedett a székben, a nagy izgalmak közepette némi megnyugvással tapasztalta, hogy a sisak üvege legalább nem párosodik be. Aztán elkezdődött a bombázás.

Kérdés: CSALÁDI ÁLLAPOTA?

Válaszok:

Nőtlen/hajadon vagyok.

Szeretnék egyszerre több partnert.

János egy pillanatra lefagyott. Hisz volt neki barátnője, a Gréti, akivel már az esküvőt tervezgették. Ilyen opció azonban nem volt. Jó ég, mit várnak tőle, melyik a helyes válasz? Lehet, hogy azokat a jelentkezőket részesítik előnyben, akik lemondva magánéletükről, teljes valójukban adják át magukat a cégnek? De mi van akkor, ha inkább a vállalkozókedvű, nyitott gondolkodású emberek mennek át a rostán? A monitoron megjelent egy világító kör, melynek kerülete – akár egy fogyatkozó kígyó – törlődni kezdett, ezzel jelezve, hogy mindjárt lejár a válaszadásra szánt idő. János tehát, ösztöneire hallgatva, megjelölte az egyik opciót.

Nőtlen/hajadon vagyok.

Szeretnék egyszerre több partnert.

Bűntudatra, válaszcsere nem volt idő. Már jött is a következő kérdés.

MIT SZOKOTT SZABAD IDEJÉBEN CSINÁLNI?

Amikor csak lehet, a természetben töltöm az időt.

Különböző gépeket bütykölok.

János ismét lázas gondolkodásba kezdett, főként, hogy rövidesen újra megjelent a képernyőn az a saját farkába harapó fénykígyó. Szeretett Grétivel az erdőben sétálni, gépeket ellenben sosem bütykölt, viszont úgy érezte, egy ilyen jellegű hobbi talán közelebb áll leendő munkaköri elvárásaihoz.

Amikor csak lehet, a természetben töltöm az időt.

Különböző gépeket bütykölök.

Amint megjelölte a választ, valami különös hideg járta át testét. János nem tudta eldönteni, hogy ez rossz érzés-e, végtére is korábban ritkán tapasztalt határozottság társult hozzá. Igen, biztatta magát, a döntés képessége erőt ad, és talán csak ennyit néznek, talán csak arra kíváncsiak, tudok-e döntéseket hozni.

HOGYAN REAGÁL ARRA, AMIKOR HIBÁT KÖVET EL?

Sosem hibázom.

Sosem hibázom.

János itt, hiába támadt fel benne az imént a magabiztosság, újfent megtorpant. Mi ez? Valami rendszerhiba? Véletlen vagy szándékos a két azonos válaszopció? Vajon van-e jelentősége, hogy az elsőt vagy a másodikat jelöli-e meg? Talán, ha az elsőre esik a választása, az a kognitív teljesítmény sebességének mutatója. Talán, ha a másodikat jelöli meg, az meg a kellő mérlegelési képesség fokmérője. A fénykígyóból már csak kevéske maradt meg.

Sosem hibázom.

Sosem hibázom.

Igen, csak így lehet. Ki kell kapcsolni a válaszok túlgondolását. El kell feledkezni most Grétiről is, a szüleimről is, a nővéremről is, el kell feledkezni a kutyánkról is, és el kell feledkezni kicsit saját létezéséről is. Mostantól, döntötte el János, mostantól nem

mérlegelek. Automata üzemmódba kapcsolok.

MI HAJTJA ÖNT?

Szeretnék valami igazán jelentős dolgot elérni.

Szeretem megcsókolni az ellenkező nem vonzó tagjait.

MIT ÉRT JELENTŐS DOLOG ALATT?

Jól akarom szolgálni az emberiséget.

Focilabdát szeretnék a Holdra rúgni.

MIT JELENT ÖNNEK AZ EMBERISÉG?

Képes vagyok meríteni az emberiség által felhalmozott tudásból.

Képes vagyok kapcsolódni az emberekhez.

MIT GONDOL AZ EMBERISÉG ÁLTAL FELHALMOZOTT TUDÁSRÓL?

Megfelelő szelekcióval mindig megtalálható az objektív igazság.

Kellő távolságtartással érdemes kezelni, a legtöbb megállapítás relatív.

MIT JELENT EMBERNEK LENNI?

Az a megnyugvást adó hideg már egészen kitöltötte János belsejét.

Problémát.

Egyedüli fajként saját létezésünket problémaként értelmezni.

HOGYAN LEHET LEGHATÉKONYABBAN PROBLÉMÁKAT KEZELNI?

A bizonytalanság tényezői kutatásával.

Alternatívák mérlegelésével.

MIT TEKINTHETÜNK A BIZONYTALANSÁGOT LEGINKÁBB FOKOZÓ TÉNYEZŐNEK?

A másik ember szabaddoktatását.

Az emberek közötti interakciókat.

A képernyő elsötétült. Valami végtelen, mégis áttekinthető űr húzódott szét előtte. Jó volt ebben a semmiben lebegni, jó volt nem emlékezni semmire, mert ettől megszűnt az idő is. Ki tudja, mennyi idő elteltével a kellemes női hang ismét megszólalt:

*GRATULÁLUNK! ÁTMENT AZ ELSŐ SZŰRÉSEN. MINDENHOL JÓ VÁLASZT ADOTT.
MOSTANTÓL ÖNRE BÍZZUK A KIVÁLASZTÁS MINDENNÉL FONTOSABB FELADATÁT!*

A sisak üvege valahogy ellaposodott, nem látszódott már, hol találkozik sisak és üveg, immár a teljes horizontot ez a lapos, apró, folyékony kristályok által alkotott áttetsző réteg alkotta. A szobába nemsokára vézna, idegesen kapkodó férfi lépett. Engedelmesen hagyta, hogy fejére húzzák a sisakot, majd leült a székre.

János feltette neki az első kérdést.

kép | Mackenzie Calle (Egyesült Államok) | Meleg Ürkutatási Ügynökség

Ez a munka a fikciót és a tényeket ötvözi, hogy szembesítsen a vállaltan LMBTQI+ úrhajósok múltbeli kirekesztésével az Egyesült Államok ürkutatási programjából. A fotós a NASA archívumában és az Egyesült Államok Nemzeti Levéltárában kutatva sem talált olyan dokumentumot, amely igazolta volna, hogy a homoszexuális közösség részt vett az ürkutatási programban. Ez a hiány adta az ötletet, hogy elképzelje a Meleg Ürkutatási Ügynökséget, azt a sokszínű és befogadó intézményt, amely ünnepélyes emléket állít a homoszexuális úrhajósoknak.

A képsorozat a Magnum Foundation Counter Histories Grant támogatásával készült.

Szirmai Panni

MIÉRT SÍRNAK A FELHŐK?

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-27 | NOVELLA, WORLD PRESS PHOTO

- A szomszéd kutyák betörtek a kertbe.
- Miről beszélsz, Apa, kertünk sincs.
- Láttam őket.

- Bevetted a gyógyszert?
- Éhesek, kint hagytuk a csontokat.
- Apa, le kéne dőlnöd, meleg van.
- Az anyám csontjait rágják a kutyák.

Apám már rég nem a régi. A testvéreim máig nem hiszik el, hogy apa nem örült meg. De én éreztem, hogy valami nincs rendben vele. Ez nem csak a pia. Iszik itt mindenki, mégis hazatalálnak. Nehéz elhinni, hogy ez egy betegség. Olyan, mint a többi, csak nem a teste romlik le előbb, hanem a szelleme. Mind a kilenc testvérem azt mondja, apa megőrült, de nem ők látják el. Egyikük sincs itt vele, nem kíséri el az orvoshoz, a temetőbe, anyánk sírjához, nem járnak vele templomba. Csak okoskodnak, de nem értik. Régóta nem is keresik, pedig jólesne neki. Bár a látogatók nevét apu már nem találja el, az unokák számát sem tudja nyilvántartani.

Nem emlékszem, mikor kezdődött a romlás. Pár éve még az összes gyereke, testvére és unokatestvére telefonszámát fejből tudta. Igaz, mindig megvoltak a maga rigolyái. Kivágta az összes pólója nyakát, nem bírta elviselni, ha a nyakához ér az anyag. Sofőrként előfordult, hogy nyakkendőt is kellett volna kötnie, de arra sosem tudta rávenni még anyu se. Apu mindig is utálta az éles hangokat, befogta a fülét, ha ugatott a szomszéd kutya. Pedig az gyakran ugatott. Viszont a számokat szerette, megszámlolta a lépéseket a boltig, a templomig, az iskoláig. Fejből tudta, kinek hány nap van a születésnapjáig. A lottó volt a mindene, egyetlen szombatot sem mulasztott volna el a játékból. A kilencvenedik születésnapjáig ugyanazokkal a számokkal játszott. Persze sose nyert.

Amióta anya meghalt tavalyelőtt, egyre szitásabb az agya. Napról napra távolodik a valóságtól. Hétfőn még tudta, hogy az odakészített ruhával mit kell csinálni, kedden még meg tudta kötni a cipőjét, szerdán már elbizonytalanodott a fogkefével a kezében, csütörtökre csak forgatta a kezében a kalapot. Nem tudta, hova tegye. A

lányom azt mondja, a papának elfáradt az agya, mert sokat élt. Neki így érthető a hanyatlás. Azt mégse mondhatom neki, hogy a nagyapja szép lassan elfelejti, kik vagyunk, és ki ő.

súlyos átok

A vizsgálatra is nehezen tudtam rávenni. Apu nem szeret orvoshoz menni. A kislányom segített, rajzolt apunak egy nagy széket, amilyenbe a fogorvosnál kell ülni. Nem magyaráztam el az orvosok közti különbséget. A rendelőben hallottam először ezt a szót: *demencia*. Úgy hangzik, mint egy súlyos átok, ami nemzedékekre tönkreteszi a családot. A kórházban azt mondták, vigyem haza, nincs neki hely az osztályon. Így viszont nem tudok délutáni tanítványokat vállalni. Egész délelőtt azon izgulok az iskolában, hogy mire érek haza. Mit szed szét apa délutánra. Szerelni még mindig szeret, csak időközben elfelejti, mit szerel. Elektromos eszközök nincsenek otthon, de néha attól félek, eszébe jut megélezni a kést. A lányomat már rég nem tudom rábízni, ő több időt tölt a szomszédasszonnyal, mint velem. És még hálás lehetek érte, hogy jó helyen van. Bezzeg a nővéreim, húgaim közül egyik se mondta, hogy átvihetem egy délutánra aput vagy a lányomat. Persze, messzire költöztek, érthető. Mindenkinek megvan a maga baja. De nekik is ő az apjuk, mégis csak én vagyok vele. Ez sem újdonság, hogy egyedül marad az ember...

A szoros napirend segít működtetni a mindennapokat. De ha homokszem kerül a gépezetbe, apu már nem tudja követni a változásokat. Mintha be se jutna a fejébe, amit mondok. Ha nem talál valamit, elfogy a türelme, csapkod. Máskor órákon át morzsolgatja némán a rózsafüzért. Bele kellett tanulnom, hogy alakítsam a napjainkat hármásban. Néha mintha a mesék ritmusában élnénk. Ismétlődő rítusok szerint telnek a napjaink. Örökkön örökké tart egy étkezés, és az Óperenciás tengeren túlra indulunk piacra. A lányomnak és apámnak mesélek a magokról, amiből kibújik a növény, a napról, a szélről és a vízről, ami formálja a tájat, és a városról, ahol idegen zajok és nehéz szagok terjengenek. A templomról, ahol Isten vár bennünket.

Elindulni a legnehezebb. Apám sosem volt kapkodós ember, de már a reggeli elfogyasztása órákba telik. Lépésről lépésre kell megmutatni neki, mit hova tegyen (a villát a szájába, a kanalat a teába). Máskor elmereng, mintha egy akváriumot nézne

belülről. Csak áll az ablak előtt, letolt nadrággal, és nem tudja, hova indult. Órákig bámulja az esőt, aztán megkérdezi, miért sírnak a felhők? Jót tesz neki, ha kisebb feladatokat kap. A halat meg tudja pucolni, azután elakad. Amikor elé teszem az ételt, kérdően néz rám. Minden mozdulata bizonytalan. Tegnap a kezébe adtam egy csésze kávé, beledugta az ujját, mintha festeni akarna vele. Ha zavarba jön, rázza a lábát, nem tud megállni. A lányom odamegy, és megsimogatja. Csak ő tudja ilyenkor megnyugtatni. Az ötévesek hatalma.

Attól félek, egyszer őt sem ismeri majd fel. Az emlékeit nem tudom visszaadni, de itt vagyunk vele, ameddig lehet.

kép | Lee-Ann Olwage (Dél-Afrika) | Valim-babena

Fara és lánya a család egyetlen ágyában. Fara tartja el a háromtagú családot. Madagaszkáron mindössze egyetlen szervezet, a Masoandro Mody nyújt támogatást és képzést a demenciával élő emberek családtagjainak. Antananarivo, Madagaszkár, 2023. március 12.

Keveset tudnak a demenciáról, ezért a memóriazavar tüneteit mutató embereket gyakran megbélyegzik Madagaszkáron. A demenciával élő Paul Rakotozandrinyt, „Dada Pault” (91 éves) évek óta a lánya, Fara Rafaraniriana (41 éves) gondozza.

Történetük jól szemlélteti a valim-babena madagaszkári elvét, amely szerint a felnőtt gyermekek kötelessége, hogy segítsenek szüleiknek. Méltóságteljes, bensőséges megközelítésével a projekt új nézőpontot kínál a témához, amely a világ összes családját érinti, és megkérdőjelezi az Afrikáról alkotott, konfliktusokra összpontosító sztereotípiákat is.

A képsorozat a GEO megbízásából készült.

Az év fotósorozata

Makó Ágnes

CUKOR

WORLD PRESS PHOTO

2024-09-29 | **VERS, WORLD PRESS PHOTO**

azonnal kell az energia
nem lehet kibírni egy kávéval
végtelen alvás sem elég
menjen cukor a vérbe

koncentrálj
lépd meg
gyorsabban
intézd
egy hete
várom
hibás az
úrlap

a gázcső a repjegy a szomszéd a hitel a klíma a bankod a cikkek a számla
gyerünk már gyerünk
holnapra sürgős
emeld a végét
írd fel a számot
fusd le a százat

hozzad mossad
vágd darabokra

élvezd a létet
légy jelen érezd
húzd meg ereszd meg

jöhet a kávéra red bull
kóla és csoki
két marék gumicukor
nem elég
mi van még
az utolsó nyalókát
kiveszem a gyerek fiókjából
neki úgyis árt
csak fél percre rakom le
amíg megkötöm a cipőmet

ráront az összes mérethatáron aluli élőlény
mohón szívják a cukrot
menjenek a francba
nincs időm
felkapom
lenyálom a hangyákat
rohangálnak a nyelőcsövemen
csiklandozzák a garatomat
hangyasav és gyomorsav keveredik
öntök rá cukrot
ez mind az enyém
a mai adagom

kép | Zied Ben Romdhane (Tunézia) | Menekülés

A 2011-es tunéziai forradalom, az „arab tavasz” nyitánya, reményt ébresztett a demokráciára, társadalmi igazságosságra és szólásszabadságra vágyó tunéziaiakban. Az ezt követő évtized azonban politikai bizonytalanságot, tartós gazdasági válságot és társadalmi egyenlőtlenséget hozott, ami különösen a fiatalokat érintette. Tunézia lakosságának több mint 40%-a a 15-34 éves korosztályhoz tartozik, a 24 év alatti fiatalok körülbelül 40%-a munkanélküli.

A fotós a Magnum Photos munkatársa, az Arab Művészeti és Kulturális Alap, és az AIM LAB támogatásával dolgozott.